

BATIZ KRISZTIÁN*

Az akaratszabadság kérdésének büntetőjogi jelentősége

I. A témaválasztás oka – az akaratszabadság büntetőjogi jelentősége

Vajon van-e szabad akarat? Indeterminizmusról vagy determinizmusról beszélhetünk? Esetleg valamiről a kettő között? Ezen kérdések megoldásai, valamint az ezen kérdésekre adott válaszok (melyek nem feltétlen esnek egybe) életünk szinte minden területére kihatással lehetnek, mivel magatartásunk legalapvetőbb vonatkozásait érintik. Más szemmel tekinthetünk interperszonális kapcsolatainkra (legyen szó szülő-gyermek viszonyról, barátságról, párkapcsolatról vagy bármely egyéb formáról), erkölcsiségünkre, „hősiességünkre” és így tovább. A szemléletváltás pedig, ahogyan arról szó fog esni, *eltérő magatartásokat eredményezhet*.

Az említett kérdés alól így a büntetőjog sem mentes¹, sőt: dogmatikai rendszerünk arra épül, hogy szabad akaratral rendelkezünk². Ahogyan *Nagy Ferenc* kimondja tanácskönyvében: „Ma tehát az az általánosan elfogadott elképzelés, hogy az ember számára van alapvető választási lehetőség és szabad döntési mező, a társadalmi valóságban az emberek önmagukat indetermináltként élik meg, fogják fel és kezelik.”³ Elméleti síkon tehát, *a dogmatikai rendszer felépítése szempontjából* mindenképpen jelentőséggel bír a szabad akarat kérdése. Ezzel egyező véleményt vall Sipos Ferenc⁴, Békés Imre⁵, Filó Mihály és Nemes András⁶ is.

* SZTE Állam- és Jogtudományi Kar

¹ „Jóllehet az akaratszabadság problémáját nem a büntetőjog-tudomány feladata megoldani, de kénytelen e vitakérdésben állást foglalni.” NAGY FERENC: *A büntetőjogi bűnösség fogalmi irányzatairól*. Jogelméleti Szemle 2017/1. 106. p.

² PI. I.: BIHARI MIHÁLY: *A felelősség jogelméleti kérdései*. In: Asztalos László – Gönczöl Katalin (szerk.): *Felelősség és szankció a jogban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1980. 45. p.

³ NAGY FERENC: *Anyagi büntetőjog, Általános rész I.* Iurisperitus Kiadó. Szeged, 2014. 83. p.

⁴ „A probléma jelentős, kihat az egész büntető dogmatikára. Egyik vagy másik fogalmat alapul véve a ráépített dogmatikai rendszert is újra kell strukturálnunk, hisz e nélkül statikai problémák jelentkeznek.” SIPOS FERENC: *Determinizmus-indeterminizmus-predestináció*, in: Jogelméleti Szemle 2011/2. (jesz.ajk.elte.hu/sipos46.html#_ftn2)

⁵ BÉKÉS IMRE: *A gondatlanság a büntetőjogban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1974. 9. p.

⁶ FILÓ MIHÁLY – NEMES ANDRÁS: *Determinizmus és indeterminizmus Balogh Jenő munkásságában*. Jogtörténeti szemle 2016/1. 9. p.

A gyakorlati fontossággal, praktikussággal pedig már *Darvai Dénes* is foglalkozott (több mint 100 éves, de sok szempontból mindmáig releváns művében). Hivatkozik *Schaper* álláspontjára⁷, aki szerint a szabad akarat problémája a büntetőjog egyik alapvető kérdése. Ő úgy látja, hogy büntetés nem volna alkalmazható a szabad akarat tagadása esetén, sőt, büntetőjog sem létezhetne. *Fayer* enyhébb felfogást⁸ vall: szerinte is van egyfajta fogalmi ellentét a determinizmus és a büntetőjog között, azonban nem veti el a büntetések létjogosultságát, csupán eltérő céllal tartja alkalmazhatónak őket. *Ferri* úgy látja⁹, hogy determinizmus esetén megdől a beszámítás fogalma és a felelősség alapja a társadalmi összefüggés megsértése lesz. Az én álláspontom közelebb áll *Fayer*hez és *Ferri*hez, mint *Schaper*hez. Mindenesetre látható, hogy a büntetőjog céljának és a büntetőjogi felelősség alapjának meghatározása szempontjából mindenképpen lényeges a determinizmus-indeterminizmus vita kimenetele. (Persze ezzel nem mindenki értett egyet már régen sem, pl. *Frank* és *Liepmann*.¹⁰ Ahogy *Adolphe Prins* szerint is: „a büntetőbíróknak nem kell taglalnia a metafizikai controversiákat [...] legyen bár híve az indeterminizmusnak, vagy determinista, az ő hivatása a társadalmi védelem; nincs más teendője, mint hogy keresse, melyek is a bűnözőkkel szemben alkalmazandó leghasznosabb rendszabályok a társadalmi védelem kellő biztosítására”¹¹. Alapvetően érthető az álláspont, viszont véleményem szerint pont azért kiemelkedően fontos a kérdés eldöntése, hogy meg tudjuk válaszolni, milyen eszközökkel a leghatékonyabb a társadalom védelme. Ennek alapkérdése a szabad akarat léte vagy nemléte. Döntő jelentőségű a kellően hasznos szankciók tekintetében a kérdésre adandó helyes válasz.)

Ha a büntetés céljának az igazságérzet megtorlás útján való kielégítését tekintjük (alapjának pedig a „rőla tehetést” és a büntetés „megérdemlést”), akkor az indeterminista álláspont szolgáltathat ehhez alkalmas kiindulási állapot. Ellenben, ha a generális és speciális prevenció a cél, akkor jobban megfelel számunkra a determinizmus, de nem vethetjük el az indeterminizmust sem (fogalmazzunk úgy, hogy a büntetés célja mindkét esetben megvalósulhat, de eltérő hatékonysággal).¹² Ráadásul a megelőzés sokkal jobban működhetne, ha a büntetést követelés érzelmi motívuma nem fejtené ki tovább torzító hatását. Azt is le kell szögezni, hogy determinista rendszerben a felelősség igazolási alapja elsősorban a későbbi társadalmi jólét biztosítása lehetne. Persze ennél árnyaltabb a kép, de jelen dolgozat nem ezzel a témakörrel kíván részletesebben foglalkozni.

Mindezen jelentőség ellenére a hazai, de túlzottan a nemzetközi jogi szakirodalom sem szentelte külön kötetek sokaságát a témának. A magyar jogtudományban pl. foglalkozik a kérdéskörrel *Darvai Dénes*, *Földesi Tamás*¹³ és *Vigh József* is. Azonban előbbi

⁷ DARVAI DÉNES: *Az akaratszabadság kérdésének gyakorlati fontossága a büntetőjogban*. Grill Kiadó. Budapest, 1910. 10. p.

⁸ Uo. 11. p.

⁹ Uo. 12. p.

¹⁰ Uo. 15. p.

¹¹ Uo. 16. p.

¹² Hasonló véleményt fogalmaz meg *Laura Zavatta*, valamint *Owen D. Jones* is. ZAVATTA, LAURA: *Neuroscience as Revival on Lombroso's Theories*. *Journal of Law and Criminal Justice* 2015/3/1. 110. p.; JONES, OWEN: *Keynote: Law and the Brain – Past, Present, and Future*. *Arizona State Law Journal* 2017/48. 918. p.).

Vigh József pedig már egyik művének fűlészövegében is velem egyezően kitér erre a következtetésre. (VIGH JÓZSEF: *Kauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980).

¹³ FÖLDESI TAMÁS: *Az akaratszabadság problémája*. Gondolat Kiadó. Budapest, 1960.

műve 1910-es, míg utóbbiaké 1960-as és 1980-as. Számos megállapításuk továbbra is kifejezetten lényeges, azonban a természettudomány hatalmas ütemben fejlődött a köztes időben. Így *a téma nem nevezhető túlírtnak*. Ez persze fakadhat abból is, hogy nehezen megragadható (a kiemelkedő természettudományos és filozófiai átszőttiségre tekintettel) és még mai ismereteink alapján is szinte lehetetlen biztos állításokat megfogalmazni. Így pedig, ha ezen információkra alapozva kísérelnénk meg átalakítani jelenlegi büntetőjogi rendszerünket, az csak sokkal ingatagabb lábakra helyezné azt. Ezen probléma azonban véleményem szerint nem jelenti azt, hogy nem is érdemes megpróbálni vizsgálni az adott témában; egy stabilabb álláspont ugyanis csak a sok köztes kutatási és összegzési munka eredményeként alakulhat ki.

Ami pedig a dolgozatban jelentkező gyakori természettudományos megközelítést illeti: véleményem szerint a dogmatikát a különböző tudományterületek eredményeinek alapján kell kialakítani, csak így biztosítható a hézagmentessége. Ugyanis a valóság szükségszerűen „hézagmentes”, a tudomány pedig a valóság megismerésének legfőbb eszköze. Így amíg a dogmatika ettől eltér, addig mindig fennáll annak a lehetősége, hogy a rendszerbe nem illő élethelyzettel találkozunk. (Ez persze magában foglalja annak szükségességét is, hogy a dogmatikai rendszert időnként felülvizsgálják, átalakítsák az újabb, kellően alátámasztott kutatási eredmények függvényében.)

II. Az akaratszabadság fogalma

Az akaratszabadság jellegénél fogva elsősorban filozófiai töltetű fogalom, amelynek azonban természettudományos beágyazottsága is meghatározó; ennél fogva a téma konkretizálása (különösen egy büntetőjogi dolgozatban) kifejezetten komplex feladat. A köztudatban ettől függetlenül kialakult egy általános kép, hogy mit is jelenthet a szabad akarat¹⁴, és ugyan külön kitérő nélkül, pusztán a feltételezett ismeretekre alapozva is lehetne folytatni a téma tárgyalását, célszerűbbnek és tudományosan igényesebbnek mutatkozik, ha megkíséreljük legalább egyfajta definícióját megadni az említett fogalomnak.

1. Az akarat fogalma

Darvai Dénes az említett, 1910-es művében már meghatározta mind az akarat, mind a szabadság fogalmát az akaratszabadság minél tisztább megragadása érdekében. Akaraton a következőt értette: „*olyan saját testi magatartásunkra vonatkozó kívánat, amelyet rendszerint cselekvés szokott követni*”¹⁵. Így tehát a kívánatból indult ki, ahhoz fűzött

¹⁴ Jerry A. Coine pl. így fogalmazta meg, hogy mikor beszélhetnénk szabad akaratról: „Ha az életed filmje visszatekerhető lenne ugyanarra a pillanatra, mikor meghoztad az adott döntést, úgy, hogy minden ahhoz vezető körülmény azonosan zajlott le és az univerzum minden molekulája azonosan áll, és dönthetnél volna máshogy.” COINE, JERRY: *Column: Why you don't really have free will*. USA Today 2012.01.01., usatoday30.usatoday.com/news/opinion/forum/story/2012-01-01/free-will-science-religion/52317624/1

Hasonló megfogalmazáshoz l.: NICHOLS, SHAUN: *Bound: Essays on free will and responsibility*. Oxford University Press, Oxford, 2015. 2–3. pp.

¹⁵ DARVAI 1910, 23. p.

megkülönböztető többletelemeket. Az egyik ilyen, hogy az akarat csakis saját testi magatartásunkkal összefüggésben jelentkezhethet, hiszen másra nem tudunk kihatással lenni ilyen közvetlenül. A másik többletelem pedig az, hogy az ilyen jellegű kívánatot *rendszerint* cselekvés követi, azaz ily módon megnyilvánul a külvilágban, kihatása van, nem pedig pusztán belső, lelki folyamat marad. („Az akarat mint specifikus lélektani jelenség nem létezik, hanem a kívánatnak bizonyos eseteivel lélektanilag teljesen egybeesik s csak a megtörtént cselekvés tényéből visszafelé indulva mondjuk valamely kívánatról, hogy akarat volt.”¹⁶)

Deák Zoltán ezzel szemben más fogalmat használ az akaratra, amely szerinte „a cselekvés tudatos szabályozása”¹⁷. Számunka azonban nem felel meg ez a definíció, mivel megjelenik benne a tudat, amelynek vitatott a szerepe a magatartások irányításában, ahogyan arra a későbbiekben kitérek. Ugyanezért nem alkalmazhatjuk *Viski László* meghatározását sem (aki szerint az akarati tevékenység mindig tudatos tevékenység, mégpedig olyan, amely „a tudatosság magas fokán áll, tehát benne a tudat aktíve közreműködik”¹⁸). Így a dolgot szempontjából helytállóbbnak látszik a *Darvai Dénes* által kimunkált fogalom használata.

2. A szabadság fogalma

Darvai különbséget tesz az akarat szabadságának kétféle értelmezése között. A pszichológiai meghatározás szerint azt jelenti, hogy „az ember cselekvése akaratához alkalmazkodik, az akarat hatása alatt alakul”¹⁹. Ezt úgy lehetne összefoglalni, hogy megtehetjük, amit akarunk. (Pl. ha szeretnénk lépni egyet, akkor ezt megtehetjük; ily módon hatás fűződik az akaratunkhoz.) A pszichológiai akaratszabadságnál a szabadság tehát hatalmat, uralmat jelent. Ezen gondolatmenet során jut el *Darvai* arra a következtetésre, hogy az akarat cselekvésekre vonatkozó okozókéességét nevezzük szabadságnak. Az így értelmezett szabadság mértékét az okozókéesség kizárólagossága határozza meg. Megjegyzem, hogy ez a felfogás lényegében a később említett kompatibilizmussal áll kapcsolatban (a kompatibilizmus megvalósulásához elegendő ezen szabadságforma fennállása, míg a következő, másodiké már túlmutat rajta).

A szabadság második fajta értelmezésével kapott akaratszabadságot *Darvai* metafizikai akaratszabadságnak nevezi. Itt az a kérdés, hogy „maga az akarat önmagának oka-e”²⁰, és ha igen, akkor kizárólagosan vagy sem. Lényegében tehát itt is beszélhetünk az akarat egyfajta okozókéességéről, másrészt pedig kizárólagosságáról. Ezért mondja *Darvai* is, hogy „a fő különbség a pszichológiai és a metafizikai akaratszabadság problémája között csak abban áll, hogy előbbi az akarat hatókéességét a cselekvés irányzá-

¹⁶ Uo. 160. p.

¹⁷ DEÁK ZOLTÁN: *A kényszer, az erőszak és a fenyegetés fogalma és jelentősége a magyar büntetőjogban*. Szeged, 2017. 32. p.

¹⁸ VISKI LÁSZLÓ: *Szándékosság és társadalomra veszélyesség*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1959. 40. p.

¹⁹ DARVAI 1910, 23. p.

²⁰ DARVAI 1910, 25. p.

sára, utóbbi önmagának irányzására érti²¹. A metafizikai értelmezés meglehetősen elvont, nehezen megragadható. Ráadásul tovább nehezíti a problémát, hogy spirituális, transzcendentális színezetet kap azáltal, hogy nem tudunk megalapozott választ adni arra, vajon milyen módon „oka önmagának”, milyen módon hat önmagára. Ez a megközelítés egy rejtélyes folyamatot fest le, melyben egy elvont jelenség hatással van önmagára, sőt, akár kizárólagos, minden mástól független hatással. Talán egyszerűbb a másik irányból megközelíteni a kérdést és azt mondani, hogy akkor nincs metafizikai értelemben vett szabad akarat, ha azt különböző körülmények (pl. környezeti hatások) vagy a véletlen határozzák meg. (Ez persze argumentum a contrario magában foglalja, hogyha nem más, akkor értelemszerűen „saját maga” az oka önmagának, de mégis értelmezhetőbb véleményem szerint a probléma az általam felvázolt módon.)

Alapvetően ellene vagyok annak, hogy az izgalmasabbnál izgalmasabb csavarokat túl hamar felfedjük, azonban egy TDK dolgozat keretei között az átláthatóság és következetesség fenntartása érdekében feltehetőleg kívánatos, így előljáróban megjegyzem: a pszichológiai akaratszabadság fennállásával a jelen tudományos álláspontnak sincs problémája, annak elismertsége stabilnak mutatkozik. Ez nem mondható el a metafizikai akaratszabadságról, amelyet nem tudunk alátámasztani, ezzel szemben számos érv szól ellene. (Egyébként pusztán filozófiai síkon is nehezen védhető a metafizikai akaratszabadság, mivel ha kimondjuk, hogy az akarat önmagának oka, önmagát határozza meg, akkor újabb kérdéssel szembesülünk: rendben, de mi határozza meg azt, ahogyan az akarat meghatározza önmagát? És ezzel egy végtelen spirálba kerülünk, amelyből a jelenleg érvényes természeti törvények uralma alatt látszólag nincs szabadulás.) A szabad akarat vizsgálata kapcsán, a determinizmus-indeterminizmus vitában való állásfoglaláskor márpedig pont, hogy a *Darvai* által metafizikainak nevezett értelmezést kell görcső alá venni, hiszen a pszichológiai mellett az is szükséges azon felfogáshoz, melyre jelenlegi büntetőjog-dogmatikai rendszerünk kimondva-kimondatlanul épül. Tiszta determinizmusról csak akkor beszélhetünk, ha kijelentjük, hogy az akarat nem önmagának oka, hanem különböző körülmények által egyértelműen meghatározott. Ha bizonyos körülmények csak hatással vannak az akaratra, befolyásolják, de nem egyértelmű „döntésre kényszerítik” azt, akkor mérsékelt indeterminizmusról beszélhetünk (megjegyzem, ez a „korlátozott” indeterminizmus az általánosan elfogadott azok között, akik elismerik a szabad akarat létét).

Fontos tehát megjegyezni: maga az a tény, hogy különböző motívumok befolyásolnak minket, még nem jelenti az akarat szabadságának tagadását. Ha elfogadjuk ezen motívumok létét, akkor az a kérdés, hogy ezeknek a súlyát „mi adjuk meg” vagy önmagukban rendelkeznek súllyal, amelynek mi nem tudunk ellenállni. Manapság már szinte tényként kezeljük, hogy feltétlen akaratszabadság (azaz egyfajta túlzó indeterminizmus), amelyben döntéseinkre egyáltalán nem hatnak motívumok, nincs. A valódi vita a mérsékelt indeterminizmus és a determinizmus között folyik.

(Megemlíthető a kompatibilizmus mint a szabadság egy sajátos, korlátozott formája. Eszerint szabadnak lenni mindössze azt jelenti, hogy nem vagyunk korlátozva vágyaink, elképzeléseink megvalósításában.²² Ez azonban alapjaiban más jellegű szabadság, mint

²¹ Uo.

²² Jerry A. Coine megfogalmazásában: „[...] egy bábu mindaddig szabad, amíg szereti a húrjait.” (COYNE 2012a)

amelyről a szabad akarat kapcsán beszélhetünk, mivel ettől még az akaratunk, a döntéseink nem biztos, hogy szabadok, csak egyszerűen olyan a környezet, amely lehetővé teszi ezen döntések megvalósítását.)

Szintén meg kell jegyeznem azt, hogy az eddigiekben, valamint a későbbiekben is, az indeterminizmus kifejezést lényegében a szabad akarat meglétével azonos értelemben használtam és használom. Ez azonban nem ilyen egyszerű és a helyességével vitába is lehet szállni. Ugyanis, ha elfogadjuk, hogy egy determinisztikus világban kizárt az akaratszabadság, attól ez még nem jelenti azt, hogy egy indeterminisztikus világban fennállna. Attól, hogy nem minden kauzálisan meghatározott, még miért ne állhatna pl. a véletlen a döntések hátterében? Ettől függetlenül az itt leírtak észben tartásával számunkra megfelelő (és elegendően pontos) a rokonértelemben való használat.

III. Hogyan döntünk?

A közvélekedésben²³ az az általánosan elfogadott, hogy képesek vagyunk különböző döntési lehetőségek között tudatosan és szabadon választani, azaz szabad akaratral rendelkezünk.²⁴ A tudomány jelen állása szerint²⁵ ezzel szemben döntéseinket több tényező együtthatélya determinálja. Fontos leszögezni: ez alatt nem azt értem, hogy a tudományos közvélemény arra az álláspontra helyezkedett, miszerint nincs szabad akarat; ez a kérdés ugyanis még nem tűnik eldönthetőnek a rendelkezésre álló információk alapján. Mindenesetre az kellően alátámasztott, hogy a később említett tényezők meghatározzák döntéseinket. Hogy kizárólagosan vagy sem, az még nem eldöntött. Azonban a különböző kutatási eredményeket és logikai levezetéseket figyelembe véve, pusztán valószínűségi szempontból, a szabad akarat illuzórikusnak hat. Számos tudományos gondolkodó már tényként hivatkozik az akaratszabadság hiányára.²⁶

Mindenekelőtt azonban az említett tudat kérdését kell tisztázni, mivel annak mibenléte sem egyértelmű, pedig relevánsnak mutatkozik a determinizmus-indeterminizmus vitában.

²³ NICHOLS 2015, 27. p.

²⁴ Pikler szerint azért elterjedt a szabad akarat ideája a közfelfogásban, mivel az hasznos (tekintve, hogy növeli az erőfeszítésre való hajlandóságot), valamint mivel az álarakaratszabadság jelensége folytán is az a hit keletkezik, hogy létezik. (DARVAI 1910, 159. p.) Shaun Nichols szerint a „magyarázási kényszer” (hogy mindennek keressük a magyarázatát) is szerepet játszik. (NICHOLS 2015, 23. p.)

²⁵ Azonos állásponton volt már Vigh József is, igaz, ő 1980-ban még kevésbé megalapozottan. („A determinizmus elve ma már nem csak hipotézisekre épülő elmélet, hanem igazolt valóság.” [VIGH 1980, 12. p.]

²⁶ L. pl. GAZZANIGA, MICHAEL: *Free Will Is an Illusion, but You're Still Responsible for Your Actions*. The Chronicle of Higher Education 2012.03.18., chronicle.com/article/michael-s-gazzaniga-free/131167; COINE, JERRY: *You Don't Have Free Will*. The Chronicle of Higher Education 2012.03.18., chronicle.com/article/jerry-a-coyne-you-dont-have/131165; JONES, OWEN: *The End of (Discussing) Free Will*. The Chronicle of Higher Education 2012.03.18. chronicle.com/article/owen-d-jones-the-end-of/131169; BLOOM, PAUL: *Free Will Does Not Exist. So What?* The Chronicle of Higher Education 2012.03.18. chronicle.com/article/paul-bloom-free-will-does-not/131170; GREENE, JOSHUA – COHEN, JONATHAN: *For the law, neuroscience changes nothing and everything*. The Royal Society 2004/359. 1784. p. és HARARI, YUVAL NOAH: *The myth of freedom*. The Guardian 2018.09.14. <https://www.theguardian.com/books/2018/sep/14/yuval-noah-harari-the-new-threat-to-liberal-democracy>

1. A tudat

Tudaton általánosságban véve a személyes átélés képességét értjük (az egyszerű érzékeléstől az absztrakt gondolkodásig)²⁷. Alapvetően a tudattal kötjük össze a szabad döntést²⁸, mely az elképzelések szerint valamilyen speciális módon választ a kínálkozó lehetőségek közül. Hiába kulcsfontosságú az a kérdés, hogy mi is pontosan a tudat, nem tudjuk rá a biztos választ, ellenben számos elméletet dolgoztak ki (monista, dualista és köztes megközelítés).

2. A tudatos (?) döntés

A legjelentősebb támadási felület, amely azt a koncepciót érinti, miszerint döntéseinket a tudatunk hozza meg, Benjamin Libet neurofiziológus nevéhez fűződik. Egyik kísérlet-sorozatával kimutatta, hogy a tapintási érzet körülbelül fél másodperces késéssel tudatosul, és ez a csúszás a látás esetén még jelentősebb is lehet. Azaz nem valós időben érzékeljük a történéseket. Jogosan vetődik fel a kérdés, hogy akkor például hogyan tudunk pingpongozni vagy autót vezetni. Úgy, hogy ezeket a cselekvéseinket talán nem tudatosan irányítjuk. Persze logikus ellenvetés lenne, hogy rendben, de ezek feltételes reflexláncolatok eredményei, a más jellegű magatartásoknál eltérő a helyzet. Azonban ez is kétséges, ugyanis Libet egy másik kísérlete²⁹ arra enged következtetni, hogy a tudatunk a többi magatartásnál is csak követi az agy kvázi automatizált működését. A vonatkozó kísérlet lényege az volt, hogy az alanynak fel kellett emelnie a kezét és megnevezni azt az időpontot, mikor a kézfelemelést elhatározta (ez egy körben mozgó fénypont segítségével történt – pl. „15 másodpercnél [3 óránál] határoztam el”). EEG-vel (elektroenkefalográffal) mérték azt, hogy az agy mozgatókérgé mikor ad parancsot a kéz felemelésére (az így mérhető állapotot nevezték el készenléti potenciálnak), egy EMG (elektromiogram) pedig a cselekvés végrehajtásának pontos idejét rögzítette. Ezen módszerrel megkapták a teljes cselekvés kronológiáját. Alapból a legtöbben azt gyanítanánk, hogy az alábbi sorrendben zajlik le ez a folyamat:

1. A tudat kiadja a parancsot az agy mozgatókérgének, hogy hajtsa végre a kéz felemelését.
2. A mozgatókéreg aktiválja a kéz felemeléséhez szükséges izmokat.

Azonban az eredmények nem ezt mutatják, mivel Libet arra jutott, hogy a mozgatókéreg hamarabb adta ki a parancsot a kéz felemelésére, mint hogy azt az alany tudatosan elhatározta volna. A mozgás (a kéz felemelése) akarat által vezérelt volt ugyan, de nem „a tudat akarata” eredményezte, hanem az agy valamely másfajta működése.

²⁷ BOLDOGKŐI ZSOLT: *A szabad elme illúziója*. Kulcslyuk Kiadó, Budapest, 2013. 12. p.

²⁸ Huoranszki Ferenc is a tudatos döntésekből indul ki: „...a cselekvés fogalma feltételezi, hogy a viselkedéshez indokokat társítunk, az indokokat pedig általában a tudatos döntés fogalmához kapcsoljuk.” HUORANSZKI FERENC: *Modern metafizika*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 284. p.

²⁹ LIBET, BENJAMIN et al.: *Time of conscious intention to act in relation to onset of cerebral activity (readiness-potential): the unconscious initiation of a freely voluntary act*. Brain 1983/106/3. 623–642. pp.

Tehát úgy tűnik, hogy a tudat csak kullog az agy mechanikusan meghozott döntései után. Mégsem így éljük meg, amelynek megértéséhez segítséget nyújthat az önigazolás jelensége, mellyel *Michael Gazzaniga* foglalkozott. Kísérletéhez³⁰ olyan alanyokat használt fel, akiknek két agyféltekéjét műtéti úton elválasztották – elvágták a kommunikációt biztosító kéregtestet (régén ez volt a súlyos epilepszia kezelésének egyetlen relatíve hatékony formája). A professzor eltérő képeket „mutatott” a két agyféltekének, melynek során a bal agyfélteke (mely a jobboldali látómezőért felel) normálisan működött, viszont a jobb agyféltekénél (mely a baloldali látómezőért felel) érdekes eredményre jutottak. A kutató a bal agyféltekének egy csirkelábat, a jobb agyféltekének pedig egy havas tájat mutatott. Ezután arra kérte az alanyokat, hogy a nekik mutatott képekhez társítsanak kettőt az eléjük helyezett további képek közül. Az adott alanyok asszociációi helyesek is voltak: kiválasztották a csirkefejet és a hólapátot. Azonban amiatt érdekes a kísérlet, hogy a jobb agyféltekébe érkező vizuális ingereket ugyan felfogja az agy, de azok nem tudatosulnak igazán, ha a jobb agyfélteke nem tudja megosztani a ballal az információkat (jelen esetben azért nem, mert elvágták egymástól a kettőt). Mikor megkérdezték az alanyt, hogy miért mutatott a hólapátra, akkor nem a hókotrással érvelt, hanem azzal, hogy a csirkék ürülékét el kell takarítani. Így mindkét képet helyesen választotta ki, de mivel nem tudatosult benne a jobb agyféltekének mutatott havas táj, ezért tévesen a csirkéhez próbálta azt is társítani, utólag racionalizálva a döntését.

Ez az utóbbi kísérlet is azt mutatja, hogy nem csak a hirtelen döntéseknél (pl. a kéz felemelése) érvényesül az automatizmus, hanem a „töprengő”, megfontolást igénylő döntéseknél is. A kísérletek eredményének szintézise arra enged következtetni, hogy előbb dönt az agy, mint hogy ez tudatosul bennünk, azonban ezután magyarázatot keresünk a döntésünkre. Ez a magyarázat viszont nem feltétlenül felel meg a valós helyzetnek.

Fontos azonban megjegyezni, hogy nem mindenki osztja ezeket a következtetéseket.

2009-ben *Judy Trevena* és *Jeff Miller* olyan kísérletet³¹ végeztek, melynek során az alanyoknak egy hangjelzés hatására kellett arról dönteniük, hogy megnyomnak-e egy billentyűt vagy sem. Ezen kísérlet során is sor került a készenléti potenciál mérésére, mint *Libetnél*, azonban ez akkor is jelen volt, ha az alany a billentyű megnyomása mellett döntött, és akkor is, ha nem. A készenléti potenciál minden esetben nagyjából azonos volt, amelyből azt a következtetést vonták le, hogy az csupán „az agy figyelmének fokozódását” jelzi, nem pedig azt, hogy az agy egy mozdulatra készül.

Aaron Schurger és csapata is megkísérelt magyarázatot találni ezen jelenségekre.³² Először azt próbálták megállapítani, hogy az agy hogyan jut arra a döntésre, hogy egy spontán mozdulatot végezzen. Korábbi kutatások azt mutatták, hogy pl. mikor vizuális ingeren alapuló döntést kell meghozni, akkor meghatározott neuroncsoportok elkezdik előzetesen összegyűjteni, hogy az egyes döntési kimeneteknek milyen vizuális ingerek felelnek meg. Az ilyen esetekben akkor születik meg a döntés, ha valamelyik lehetséges kimenetelhez tartozó rendelkezésre álló bizonyíték (pl. egy meghatározott felvillanó szín) olyan jelentős lesz, hogy az adott kimenetelhez tartozó neuroncsoportnál az idegi

³⁰ GAZZANIGA, MICHAEL: *The Split Brain Revisited*. Scientific American 1998/279/1. 53–54. pp.

³¹ TREVENA, JUDY – MILLER, JEFF: *Brain preparation before a voluntary action: Evidence against unconscious movement initiation*. Consciousness and Cognition 2010/19/1. 447–456. pp.

³² SCHURGER, AARON et al.: *An accumulator model for spontaneous neural activity prior to self-initiated movement*. 2012. <http://www.pnas.org/content/109/42/E2904.full>

aktivitás átlép egy bizonyos küszöbön. *Schurgerék* szerint a döntési folyamat hasonlóan zajlott le a kézfelemelés *Libet*-féle kísérlet esetén is, csak ott az volt a különbség, hogy az alanyokat megkérték, hogy hagyjanak figyelmen kívül mindenfajta külső ingert. Így a cselekvési kényszernek kizárólag belülről kellett kialakulnia. *Schurgerék* feltételezése szerint ezekben az esetekben akkor alakult ki a döntés, mikor a felgyülemlett ún. neurális zaj átlépett egy küszöbértéket. Mikor számítógépes modell többszöri lefuttatásával tesztelték ezen elképzelésük helytállóságát, akkor arra jutottak, hogy az említett neurális zaj mintázata megegyezik a készenléti potenciál mintázatával. Ezután ez a kutatócsoport is elvégezte a kézfelemelés kísérletet, de annyi módosítással, hogy itt nem magának az alanyoknak kellett elhatározni, hogy mikor kívánja elvégezni a mozgást, hanem egy kattanást követően azonnal cselekednie kellett. Arra jutottak, hogy azoknak volt a leggyorsabb a reakcióideje, akiknél előtte a felgyülemlett neurális zaj közel állt a küszöbértékhez. A neurális zaj készenléti potenciálként jelent meg az EEG-n. Tehát összegezve: azt a következtetést vonták le, hogy a *Libet*-féle kísérlet nem a tudatosodás előtti döntést jelzi, csak spontán agytevékenységet, ezért nem értékelhető a szabad akarat cáfolataként. Persze fontos megjegyezni: maga *Libet* sem értékelte akként. Szerinte a tudatosodás előtti döntés még lehetőséget ad arra, hogy utólag azt tudatosan megvetozzuk.³³

A *Penrose-Hameroff*-elmélet³⁴ más irányból közelítve próbálja „megmenteni” a szabad akarat ideáját. Az elmélet szerint az idegsejtek működését és kommunikációját a sejtek mikrotubulusai irányítják (ezek a sejtvázas alkotóelemei), és a mainstream felfogással ellentétben a tudatosodásért nem az idegsejtek közötti kapcsolatok a felelősek, hanem az idegsejteken belüli folyamatok. A *Libet* kísérleténél észlelt időbeli eltolódást (hogy az agy hamarabb ad parancsot a mozgás elvégzésére, mint hogy ez tudatosulna) pedig az ún. időbeli nemlokalitással magyarázzák, melynek alapja az, hogy a mikrovilágban nem különül el élesen a múlt és a jövő, ezért a jövőbeli események kihatással lehetnek a múltra (visszahatva megváltoztathatják azt).

Nos, jól látszik, hogy még nincs megfelelő mértékű konszenzus az említett kérdéskörrel összefüggésben, de akárhogy is értelmezzük az előbbieken ismertetett kísérleteket és értékeljük a tudat szerepét a döntések meghozatalában, (előrevetítve a következőkben tárgyaltakat) a tudomány jelen állása szerint döntéseinket több tényező együtthatása determinálja.

- a) A legerősebb meghatározottságot a fizikai törvények jelentik, melyek alól az agy mint a fizikai világ része sem „menekülhet”.³⁵
- b) Döntéseinket befolyásolja az egyéb értelemben vett (elsősorban társadalmi) környezet (pl. a nevelés) is.
- c) Ezeken kívül nagyon fontos továbbá a genetikai meghatározottság, mivel a gének „saját érdekeiknek” megfelelően próbálnak meg hatni ránk.

³³ LIBET, BENJAMIN: *Do we have free will?*. Journal of Consciousness Studies 1999/6/8-9. 47–57. pp.

³⁴ BOLDOGKŐI 2013, 21. p.

³⁵ Ezzel egyező álláspontot képvisel Jerry A. Coyne: „[...]ez a fajta szabad akarat kizárt [...] a fizika törvényei által [...]”. COYNE 2012b

(Ezen tényezők megnyilvánulási módja nem azonos. A legvalószínűbb, hogy a környezeti hatásokat és a genetikai meghatározottságot egyfajta szűrőnek kell tekinteni, melyek kialakítják az agy aktuális, döntéskori állapotát és melyeken keresztül érvényesülnek a fizikai törvények mint általános működtető erő.)

3. A fizikai világ rabságában

Akár szerepet tulajdonítunk a döntések meghozatalában a tudatnak, akár nem, mivel jelenlegi információink szerint a tudatot az agy „hozza létre” (a tudat lényegében bizonyos ideghálózatok aktivitása), az agy pedig fizikai (biológiai stb.) képződmény, ezért ugyanúgy érvényesek rá nézve a fizikai törvényszerűségek³⁶. Márpedig egy fizikai rendszer esetében az aktuális belső állapot és a külső tényezők együttesen pontosan meghatározzák a rendszer jövőbeli állapotát (ráadásul ez nem csak a jövőre vonatkozik – ha ismerjük a rendszer teljes állapotát egy adott időpontban, akkor a törvényszerűségek segítségével megállapíthatjuk mind annak múltbeli, mind annak jövőbeli állapotát³⁷). (A káoszelmélet sem jelent kivételt ez alól, hiszen attól még, hogy egyetlen apró változás releváns eltérést eredményezhet, a rendszer pontosan meghatározott marad, csak az állapota nehezebben jósolható meg.) Ezen megközelítés szerint, ha kezünkben lenne azon tudás, hogy az egyes személyeknek pontosan milyen az agyműködése, akkor 100%-os pontossággal megjósolhatnánk azt, hogy miként fognak reagálni a különböző stimulusokra. Így tehát ebből az irányból közelítve a szabad akarat kizártnak látszik. Mondhatjuk, hogy mi döntünk ugyan, de nem (a hagyományos értelemben véve) szabadon, és nem is biztos, hogy tudatosan.³⁸

Az említett káoszelmélet kapcsán érdemes felhozni *Karl Popper* filozófus nevét, aki indeterministának vallotta magát. Mikor az akaratszabadságról tartott előadást³⁹, egy példán keresztül kívánta bemutatni azt: képzeljük el, hogy van egy precíz óramű az egyik oldalon és egy „rendszertelenül” mozgó felhő a másik oldalon. Szerinte az előbbi oldal a kiszámítható, könnyen megjósolható rendszeresség, még utóbbi a kiszámíthatatlanság, kaotikusság. Világunk elemei a két véglet között helyezkednek el. Kimondja, hogy ezen elképzeléssel szemben a fizikai deterministák úgy vélik, minden az „óra oldalára” tartozik, hiszen minden kiszámítható és pontosan megjósolható; csupán nem tudunk eleget hozzá – azonban amint kellő tudást szerzünk ezen a téren, ugyanúgy meg tudjuk majd állapítani egy felhő jövőbeli állapotát, mint egy óráét. A fő kérdést *Popper* így teszi fel: Vajon valójában, objektíve létezik véletlenszerűség a világban vagy csak így éljük meg, mivel hézagosak az ismereteink?

³⁶ „Döntéseid annak eredményei, hogy molekuláris alapú elektromos impulzusok és kémiai vegyületek továbbítódnak egyik agysejttől a másikig. Ezekre a molekulákra nézve kötelező érvényűek a fizika törvényei, ezért agyunk outputjai – „döntéseink” – ezen törvények által megszabottak.” COYNE 2012b

³⁷ Ezt Gyenis Balázs nomologikus állapotdeterminizmusnak nevezi. GYENIS BALÁZS: *Determinizmus és interpretáció*. Magyar filozófiai szemle 2013/2. 85. p.

³⁸ „A döntés folyamata talán nem, de az akarat szabadsága illúzió.” HUORANSZKI 2001, 300. p.

³⁹ POPPER, KARL RAIMUND: *Indeterminizmus és emberi szabadság*. Kellék 1997/8–9. epa.oszk.hu/01100/01148/00008/11popper.htm.

Ahogy említettem, ő az indeterminizmus pártján áll, mégpedig példával élve azért, mert szerinte „teljes képtelenség”, hogy *Mozart* vagy *Beethoven* zeneszerzői tevékenysége előrejelezhető lenne pusztán szervezetük vizsgálata segítségével. Véleményem szerint azonban beleesik abba a hibába, hogy egy kiemelkedő művészi teljesítménnyel járó magasszintű agyműködés nehéz megismerhetősége elhomályosítja a racionális érveket. (Fakad ez persze abból is, hogy *Popper* nem akar lemondani a „szabad” kreativitás létezéséről, félvén annak leértékelődésétől.⁴⁰) Jelenlegi ismereteink szerint az a legvalószínűbb, hogy ugyanúgy 100%-ban megjósolható lett volna a komponálás, ha ismerjük az összes szükséges körülményt. Pusztán elképesztően nehéz dolgunk lenne, de ez nem változtat a lényegen.

Karl Popper kapcsán még le kell szögezni, hogy a szabad akaratot azért is tartja létezőnek, mivel megkülönböztet három „világot”⁴¹: az első a fizikai, a második a pszichikum és az értelem világa, a harmadik pedig az objektívizálódott szellemi alkotások világa. Ez a felosztás lehetőséget teremt arra, hogyha valamelyik világ belsőleg determinált is, a rajta kívülről érkező hatás „kizökkentse” ideiglenesen ebből a determinált-ságból. (Mint pl. *Descartes-nál*, aki ugyan alapjaiban determinista világképet vallott, de a szabad akaratot fennállónak tekintette a lélek [mint lényegében egy másik világ] közrehatása folytán.⁴²) Szép és elegáns elképzelés a kérdés ilyen módon való megválaszolása, hiszen, ha a fizikai világtól (legalább részben) autonóm akaratunk (amely képes hatni előbbire) indeterminált, akkor valóban lehet abszolúte determinált a fizikai világ, döntéseink szabadok. Tehát ami a lényeg, az az, hogy a fizikai törvényszerűségektől legalább részben független akarat (elme, tudat, lélek stb.) képes legyen erősebb hatást kifejteni a fizikai világra, mint annak belső törvényszerűségei. Ha ez adott, akkor az akarat akár olyan változtatásokat is eszközölhet az agyműködésben, amelyek elterelik az eredetileg létrejövendő döntést egy másik irányba. Azonban nincs okunk azt feltételezni, hogy a fizikai világtól a másik két jelenségcsoport különbözne, így ez alapján differenciálhatnánk ténylegesen a három szféra között.

4. A kvantumvilág csalfa reménye

Viszont a kvantumrészecskék (pl. fotonok) szintjén nem érvényesül ez a fajta szigorú determinizmus. Ezt például jól mutatja az a tény, hogy egy részecske nem rendelkezik egyidejűleg meghatározott pozícióval és sebességgel, hanem csak bizonyos valószínűséggel rendelhető hozzá ez a két paraméter (ún. kvantummechanikai határozatlansági elv), míg a hétköznapjainkban érzékelt világ tükrében ez a jelenség abszurdnak hat (mivel nagyobb testek esetén a bizonytalanság elhanyagolhatóvá válik⁴³). Jól látszik,

⁴⁰ „Popper számára a tudományos indeterminizmus egyfajta erkölcsi „kellés”-ként jelenik meg.” SZÉKELY LÁSZLÓ: *Indeterminizmus, kvantummechanika és akaratszabadság Karl Popper „nyitott világegyetem”-ében*. Magyar filozófiai szemle, 2016/2. 69. p.

⁴¹ Uo. 73. p.

⁴² Uo. 75. p.

⁴³ „Végül ha még el is fogadjuk a kvantummechanika indeterminista értelmezését, teoretikusan lehetséges, hogy ez az indeterminizmus a fiziológia szintjén nem jelenik meg vagy elhanyagolhatóvá válik, ami a jelenlegi agy- és idegrendszeri kutatások alapján plauzibilisnek tűnik.” Uo. 71. p.

hogy alapvetően más szabályok érvényesülnek ezen az „alacsonyabb” szinten. Jelentheti tehát ez a választ a szabad akarat természettudományos alapjára? A válasz nemleges, mivel az itteni törvényszerűségek sem szabadságot nyújtanának az önálló döntésekhez, csupán a véletlennek engednének teret („a véletlen döntene”).⁴⁴

5. Az önző gének⁴⁵ és a környezet

A pusztai fizikai törvényszerűségek mellett számos egyéb hatás befolyásolja döntéshozatali mechanizmusunkat, melyek környezetünk és génjeink irányából érkeznek. (A géneknek ugyanis rendkívül erős evolúciós céljaik vannak, a fennmaradásra, terjedésre törekcsenek.) Évszázados vita zajlik arról, hogy melyik hatáscsoport a jelentősebb, azonban nem ez a legcélszerűbb megközelítés, ugyanis a kettő nem választható el élesen egymástól. A környezet hatással van génjeink kifejeződésére, és kölcsönösen: az agy genetikailag kódolt módon számít a különböző környezeti behatásokra, illetve visszacsatolásokra és ezek tükrében alakítja ki a szerkezetét (elég itt pl. arra gondolnunk, hogy a látáshoz szükséges agyi struktúrák akkor fejlődnek ki a kívánatos módon, ha az érzékeny periódusban megfelelő ingerek érik őket). A feltételezések szerint a viselkedés agyi kontrollja hasonló módon alakul ki.

Azonban a viselkedésgenetika egyelőre gyerekcipőben jár, hiába a gyorsütemű fejlődés. Jelenleg még az „1 gén – 1 viselkedés” modellt használják, amely nem elég komplex megközelítés. Lényege, hogy (tipikusan egerekben) kiütnek egy gént (amely így nem fejt ki hatását) és megnézik, hogy ez milyen következménnyel jár az alany viselkedésére nézve. Ebből levonják azt a következtetést, hogy a kiütött gén pont az ellenkező viselkedésformáért felel. Jól látszik tehát, hogy ez egy túlegyszerűsítő módszer, mivel a viselkedés sokkal összetettebben meghatározott rendszer, azonban már ezek a kutatások is releváns megállapításokhoz vezetnek, többek között a büntetőjog szempontjából.

Egy példa a COMT génnel kapcsolatos⁴⁶. Ez felel a dopamin lebontásáért (egyebek mellett). Ennek a gének két variánsa található meg az emberekben: a met és a val allél⁴⁷. A val allél négyszer magasabb szintű enzimaktivitást eredményez, ezért az ilyennel rendelkező személyek dopaminszintje jelentősen alacsonyabb lesz, mint a met alléllal rendelkezőké, emiatt az adott agyterületen kisebb sűrűségűek az idegi kapcsolatok. Ez azt eredményezi, hogy az ilyen személyek alacsonyabb szintű kognitív képességekkel rendelkeznek, de gyorsabban jutnak döntésre. Leegyszerűsítve a val és a met allél különbsége: bátor magatartás alacsonyabb szintű szellemi funkciókkal (val allél) vagy hezitáló magatartás magasabb szintű szellemi funkciókkal (met allél). Hogy az adott személyben melyik allél-variáns fog kifejezésre jutni, azt a környezet határozza meg – az, hogy a környezeti hatások alapján melyik bizonyul az adaptívabb viselkedésformának.

⁴⁴ Egyező álláspontra helyezkedett Jerry A. Coyne is: „Lehetséges, bár nem túl valószínű, hogy a kvantumfizikai indetermináltság módosít valamelyest a viselkedésen, azonban az ilyen véletlenszerű hatások nem képezhetik a szabad akarat részét.” COYNE 2012b

⁴⁵ A fogalom Richard Dawkinstól származik. *The Selfish Gene*, 1976, aki azt kívánta érzékeltetni vele, hogy a természetes szelekció nem az egyedek (pl. az egyes emberek), hanem a gének szintjén zajlik.

⁴⁶ BOLDOGKÖI 2013, 24. p.

⁴⁷ Az allélok egy-egy adott gén variánsai.

Egy másik példa a környezeti és a genetikai hatások szintézisére: *Christiansen* és kutatócsoportja arra jutottak⁴⁸, hogy egyetűjű ikreknél 52%, kétetűjű ikreknél pedig 22% annak a valószínűsége, hogyha az egyik testvér bűnöző, akkor a másik is az lesz. Ez azonban így önmagában felszínes eredmény, mivel nem tudjuk, hogy mekkora hatások van az eltérő vagy azonos nevelkedési körülményeknek. Ezért relevánsak *Kevin Beaver* és társainak kutatásai⁴⁹, akik az életkörülményeiket is vizsgálták. Arra jutottak, hogy a pozitív környezet szinte teljesen meggátolja a genetikai hajlam megnyilvánulását, míg bizonyos hátrányos, káros környezeti rizikófaktorok fennállása esetén a genetikai hajlam szerepe 80%-os a bűnözést illetően. Ez is jól mutatja tehát, hogy a környezet és a gének kölcsönhatásban állnak egymással.

Ugyan a fent leírtak jól mutatják, hogy már egy-egy gén tanulmányozásával is érdekes eredményekre lehet jutni, de hiba lenne túl messzemenő következtetéseket levonni anélkül, hogy még számos más, az adott viselkedésért (valószínűsíthetően) felelős genetikai jellemzőt is figyelembe vennénk. Meg kell várnunk, hogy az epigenetika (a tudományterület, mely többek között azzal foglalkozik, hogy hogyan zajlik a környezeti és a genetikai hatások szintézise) tovább fejlődjön.

Fontos megemlíteni (mint lényeges különbség a fentebb tárgyalt fizikai törvényszerűségek és a genetikai meghatározottság között), hogy a gének nem jelentenek olyan szigorúan áthághatatlan korlátot, mint a fizikai determinizmus. Ugyanis génjeink nem egy tisztán robotikus szervezetet kódolnak, hanem „beérik” annyival, hogy motivációt szolgáltatva próbálják meg szolgálatukba állítani viselkedésünket. Egyfajta jutalmazási rendszert építettek ki, mely az evolúciós célból előnyös magatartásokat kellemes érzésekkel díjazza, míg a hátrányosakat negatív érzetekkel próbálja meg gátolni. Ez a laza huzalozottság azonban lehetőséget biztosít arra, hogy „kijátsszuk” a genetikai programunkat. Erre az egyik legszemléletesebb példa az, mikor a szexualitást különböző fogamzásgátlási módszerekkel gyakoroljuk. Ez látszólag semmilyen evolúciós célt nem szolgál; pusztán annyi történik, hogy kiélvezzük a jutalmazási rendszer által kínált örömet, anélkül azonban, hogy közreműködnénk a gének evolúciós törekvéseinek megvalósításában.

A társadalmi hatásokról pedig még annyit, hogy azok relevanciája már régóta közismert tény, noha heves viták folynak arról, hogy pontosan milyen hatásokról is beszélünk és ezek milyen súllyal esnek a latba.

6. USA: determinizmus a gyakorlatban?

Az eddig leírtakra alapozott szemlélet nem pusztán utópisztikus/disztópikus szinten értelmezhető, ugyanis részben már ma is jelen van. Az USA-ban egyrészt egyre gyakoribb, hogy büntetőügyekben a védelem az elkövető genetikai hajlamára hivatkozik⁵⁰,

⁴⁸ CHRISTIANSEN, KARL – MEDNICK, SARNOFF: *Biosocial bases of criminal behavior*. Gardner Press, New York, 1977. BOLDOGKŐI 2013, 72. p. nyomán.

⁴⁹ BEAVER, KEVIN et al.: *Genetic and Environmental Influences on Levels of Self-Control and Delinquent Peer Affiliation*. *Criminal Justice and Behavior* 2008/36/1. 41–60. pp.

⁵⁰ BOLDOGKŐI 2013, 61. p.

másrészt pedig egyre nagyobb szerephez jutnak⁵¹ a különféle kockázatértékelési számítógépes programok⁵² (olyan algoritmusok, melyek a visszaesés valószínűségét próbálják megjósolni a bűnelkövetőknél akár a büntetőeljárás és büntetés-végrehajtás teljes tartama alatt)⁵³. Utóbbi jelenség kapcsán több elvi és gyakorlati probléma is fennáll:

a) Ezen szoftverek működési mechanizmusa üzleti titoknak minősül, így olyan tényezők alapján kaphatnak a vádlottak súlyosabb büntetést, melyeket nem is ismerhetnek meg⁵⁴. (Csupán az nyilvános, hogy figyelembe veszik pl. a korábban elkövetett bűncselekményeiket, próbaidő alatti letartóztatásaikat, képzettségüket, azt, hogy van-e munkájuk stb. De a konkrét adatok és mechanizmusok titkosak.) Kézenfekvőbb lenne, ha az állam fejlesztené ki a használni kívánt szoftvereket, mivel így nem kellene titokban tartani az algoritmusokat a profitorientáltság miatt, hanem azok szabadon vizsgálhatóak lennének.

b) Ezek a szoftverek eredetileg nem is a büntető igazságszolgáltatás ítélkezési fázisában való alkalmazásra lettek kifejlesztve, csupán arra, hogy a büntetés-végrehajtás utáni nyomon követés során segítséget nyújtsanak (pl. oly módon, hogy a magasabb kockázati pontszámmal rendelkezőkre nagyobb figyelmet fordítsanak feltételes szabadlábra helyezés esetén). Az igaz, hogy hasznosak lehetnek az alacsony kockázatú személyek megfelelőbb szankciókkal való sújtása során (így többek között a börtönök zsúfoltságát is csökkentve), azonban mikor hátrányosabb elbíráláshoz vezetnek, az már roppant aggályos, mint ahogy a későbbiekben kitérek rá.

c) Bizonyos eredmények⁵⁵ azt mutatják, hogy egyes szoftverek etnikai alapon diszkriminálnak. A leghíresebb, COMPAS nevű algoritmus pl. tévesen adott magasabb kockázati pontszámot az afroamerikaiaknak (ezzel súlyosabb elbírálást alapozva meg) és alacsonyabbat a fehérnek.

d) Szintén az előző pontban megjelölt kutatás során jutottak arra, hogy meglehetősen megbízhatatlanok a vizsgált algoritmus becslései (pl. az erőszakos bűncselekmények esetén csupán 20%-ban váltak be). De még alaposabb, több tényezőt figyelembe vevő számítások esetén is csak 61%-os a sikerráta a vizsgált időszakban⁵⁶. Egy 2018-as kutatás⁵⁷ pedig arra jutott, hogy a COMPAS⁵⁸ által végzett kockázatelemzés semmivel sem pontosabb, mint a kutatók által felkért, bűnügyi gyakorlattal nem rendelkező személyek előrejelzései (csupán két adat: az életkor és a korábbi bűnelkövetések alapján).

⁵¹ LARSON, JEFF et al.: *How We Analyzed the COMPAS Recidivism Algorithm*. Pro Publica 2016.05.23. (propublica.org/article/how-we-analyzed-the-compas-recidivism-algorithm)

⁵² Az alábbi linken megtekinthető, hogy hol és mire használnak ilyen algoritmusokat: epic.org/algorithmic-transparency/crim-justice/

⁵³ Ezzel rokon jelenségre hívja fel a figyelmet Laura Zavatta is. (ZAVATTA 2015, 114. p.)

⁵⁴ L. pl.: Eric Loomis ügye. (CHIEL, ETHAN: *Secret algorithms that predict future criminals get a thumbs up from Wisconsin Supreme Court*. Splinter 2016.07.27. (splinternews.com/secret-algorithms-that-predict-future-criminals-get-a-t-1793860613))

⁵⁵ JULIA ANGWIN et al.: *Machine Bias*. Pro Publica 2016.05.23. (propublica.org/article/machine-bias-risk-assessments-in-criminal-sentencing)

⁵⁶ Meg kell jegyezni, születtek a programra nézve pozitívabb eredmények is (BRENNAN, TIM et al.: *Evaluating the predictive validity of the COMPAS risk and needs assessment system*. Criminal Justice And Behavior 2009/36/1.). Azonban ezt a kutatást az algoritmus készítői végezték, így semmiképpen sem nevezhető függetlennek.

⁵⁷ DRESSEL, JULIA – FARID, HANY: *The accuracy, fairness, and limits of predicting recidivism*. Science Advances 2018/4/1.

⁵⁸ A COMPAS-ra tértem ki külön, mivel az a legelterjedtebb.

És hogyan kapcsolódik mindez a szabad akarathoz? Véleményem szerint, ha valaki őszintén vallja (akkor is, ha „csak” a mérsékelt indeterminista nézetet), nem helyezkedhet jogállami keretek között olyan álláspontra, mely elfogadhatónak tekinti ezen algoritmusok használatát oly módon, mely fokozza az elkövetők felelősségét. Ugyanis hiába igaz, hogy kellő nagyságú és minőségű statisztikai mintából magas valószínűséggel vonhatóak le következtetések az egyénekre nézve, akaratszabadság fennállása esetén mégsem mondhatjuk azt, hogy ez megfelelő alapot szolgáltat a súlyosabb elbíráláshoz, hiszen attól, hogy a statisztikai adatok a terhelt ellen szólnak, még szabadon dönthet úgy, hogy mégsem követ el újabb bűncselekményt. Az ilyen esetekben lényegében azt mondják ki, hogy nem ők „állapítják meg” ezen hatások súlyát, hanem befolyásuk nélkül hatnak rájuk. Különösen az aggasztó, hogy olyan tényezők is befolyásolják a kockázattertékelést, amelyekre az egyes személyeknek elvben sincs ráhatásuk (nem, életkor, családi háttér stb.). Ezért ezen programok alkalmazása csakis determinista szemlélet esetén lehet megfelelő mértékben indokolt.

Ráadásul ilyen esetekben egyfajta „quasi kollektív felelősségről” beszélünk, hiszen az egyén felelősségének fokozását a sokaság statisztikai adatai alapozzák meg. Valóban kívánatos lenne megállapítani, hogy mely elkövetők szorulnak fokozottabb odafigyelésre és rájuk összpontosítani a rendelkezésre álló forrásokat, a csekélyebb veszélyességű személyeket pedig kellően enyhe szankcióval sújtani, de álláspontom szerint ez nem történhet az egyedi ügyekben jelenlévő egyéni érdekek figyelmen kívül hagyásával.

Ha a bűncselekmények elkövetésében Magyarországon is elismerten döntő tényezőnek fognak bizonyulni a genetikai hatások, az újfent kihívás elé állíthatja a tettbüntetőjogi irányzat túlsúlyát a tettesbüntetőjoggal szemben. Ez maga után vonná, hogy a szankciót nem elsősorban az elkövetett cselekményhez, hanem az elkövetőhöz igazítanák. Sajnos ez bizonyos szempontból fenyegető képet fest előre a széleskörű visszaélési lehetőségek miatt. Ráadásul igazságtalannak is érződhet, hogy azonos cselekményért egy-egy elkövetőt radikálisan más szankció sújtana. Viszont, ha jobban belegondolunk, az lenne ténylegesen igazságtalan és célszerűtlen, ha a bizonyítottan és relevánsan eltérő genetikai háttérrel rendelkező egyéneket ugyanúgy szankcionálnánk. Ehhez azonban olyan tudományos alap és ismerethalmaz kell, mely sokkal stabilabb a jelenleginél. Nos, akármit is tartogat a jövő ezen a téren, a jogállamiság követelményeinek érvényesítése elsőrendű társadalmi érdek.

7. Összegzés: beszélhetünk-e szabad akaratról?

Az eddigi tudományos eredmények negatív képet vetítenek előre. Valóban csak „gépek” lennének, melyeket kedvükre ráncigálnak különböző erők? Felettebb valószínűnek látszik, hogy a természeti törvényszerűségek elől mi sem bújhatunk el, melyek génjeink és környezetünk szűrőjén keresztül létrehozzák az egyetlen lehetséges végkifejletet. Más megfogalmazásban: a genetika és a külső impulzusok képezik azon statikus és dinamikus alapokat, melyeken keresztül a természeti törvényszerűségek szabályai szerint érvényesülő hatások „áramlanak” döntést konstruálva. (Míntha egy komplex gépezetbe bedobnánk a különböző összetevőket, melyek annak bonyolult és szövevényes alkotórészei között cikázva, végül kiadnák a végeredményt: egy döntést.) Agyunk mechanisztici-

kus működése egyre inkább bizonyítottnak látszik. Ennek ellenére véleményem szerint túlzás lenne azt állítani, hogy eleget tudunk ahhoz, hogy biztos ítéletet mondhassunk arról: létezik-e szabad akarat? Az egyik legnagyobb probléma, hogy mi úgy éljük meg, mintha létezne. Érthető, hogy a legtöbbeket riasztja is az esetleges hiánya⁵⁹. Nem szeretünk kiszolgáltatottak lenni, még akkor sem, ha ez egy eleddig ismeretlen jellegű kiszolgáltatottság lenne. Még komolyabb problémát jelent, hogy ha nem létezik szabad akarat, akkor az élet számos aspektusa, aminek eddig értéket tulajdonítottunk (az erkölcs, a barátságok, a párkapcsolatok, a „hőstettek” stb.), elveszthetik a tartalmukat, kiüresedhetnek. Már Kant is kimondta⁶⁰: a *kellből* következik, hogy *lehet*. Azaz ha valamit morális kötelességünk megtenni, akkor ennek azt kell jelentenie, hogy lehetőségünk is van megtenni. Tehát ha a determinista felfogás helyessége bebizonyosodik, akkor az egész moralitást elfelejthetjük a ma ismert formájában. *Darvai Dénes* is ezzel egyező véleményt fogalmaz meg: „Ha ugyanis azt mondjuk, hogy valaki cselekvéséről nem tehetett, tette moraliter egyáltalában nem lesz értékelhető. A morál a tetteket a keletkeztető akarat értéktelenségének, illetőleg értékességének szempontjából vizsgálja, nem pedig külső hatásuk szerint. Ha pedig az akarat nem magától, nem spontán módon keletkezik, belsőleg, önmagában vizsgálva nem lehet sem értékes, sem értéktelen. A determinizmus a „róla tehetés” elvetésével az akaratok belső értékkülönbségét szünteti meg.”⁶¹

Fontos azonban leszögezni, hogy a determinizmus nem azt jelenti, hogy magatartásunknak nincs semmilyen hatása mások életére és a sajátunkra, csupán azt, hogy döntéseinket nem szabadon hozzuk meg, hanem azok összetett oksági láncolatok egyértelmű eredményei. Emiatt nagyon is sok tényező befolyásolhatja őket. Így a jog nem veszítené el szerepét a társadalom kisebb-nagyobb mértékű irányításában, pusztán máshogy kellene tekintenünk rá. Az mindenesetre nyilvánvalóan téves irány lenne, ha a társadalom lemondana a különböző jutalmazási és szankcionálási megoldásokról, mivel a hasznos magatartásokat ösztönözni kell, a károkat pedig elkerülni. És mert ezen (ösztönző és gátló) tényezők befolyásolják a döntéshozatalt, nem ugyanaz lenne nélkülük az eredmény. Amiről viszont mindenképpen le kellene mondanunk, az a megtorlás mint cél⁶².

IV. A determinista szemlélet társadalmi hatásai

Jelentős változás a XX. századhoz képest, hogy napjainkban a szabad akarat hiányát valló felfogás már nem csak a tudósok körében ismert, hanem egyre inkább beférkőzik a köztudatba is. Ahogyan említettem, ez számos társadalmi konstrukcióba vetett hitünket ingathatja meg. Így jogosan vetődik fel a kérdés, hogy milyen hatásokkal jár a determinista megközelítés a hétköznapi élet tekintetében.

⁵⁹ NICHOLS 2015, 1. p.

⁶⁰ KANT, IMMANUEL: *Critique of pure reason*. Cambridge University Press, Cambridge, 1998. 540. p.

⁶¹ DARVAI 1910, 97–98. pp. És vele egyező véleményen pl. Jerry A. Coyne (COYNE 2012b).

⁶² Egyező következtetéshez l.: GREENE-COHEN 2004, 1775. p.

Két egyetemi pszichológia tanár egy kísérletük⁶³ során arra jutott, hogy azok az alanyok, akik elolvastak egy a szabad akaratot illúzióként bemutató cikket, nagyobb arányban csaltak egy kitöltendő teszten, mint a másik csoport tagjai, akik a témában semleges cikket olvastak. Az első cikket elolvasók közül szintén többen vettek el a megengedettnél nagyobb összeget a kihelyezett borítékból, mint a másik csoportba tartozók. Arra jutottak tehát, hogy azok, akiknek a hite megrendült a szabad döntés lehetőségében, nagyobb valószínűséggel fognak immorálisan cselekedni. Úgy tűnik, hogy ha az emberek már nem úgy tekintenek magukra, mint szabad akaratúval rendelkező egyének, akkor egyre kevésbé látják magukat felelősségre vonhatónak is.

Ezek a következtetések nem csak laboratóriumi körülmények közt helytállóak: felmérték különböző munkavállalókról, hogy milyen mértékben hisznek a szabad akaratban, majd kielemezték a munkahelyi teljesítményüket a feletteseik értékelése alapján. Arra jutottak⁶⁴, hogy azok, akiknek a hite erősebb volt a szabad döntések tekintetében, pontosabban jártak dolgozni és a feletteseik is alkalmasabbnak ítélték őket.

Hasonló eredményekre jutott Roy Baumeister és csoportja is. A felmérésükben⁶⁵ szereplő azon hallgatók, akik nem igazán hittek a szabad akaratban, kevésbé voltak hajlandóak időt áldozni arra, hogy diáktársaiknak segítsenek, úgyszintén kevésbé voltak adakozókedvűek, valamint hajlamosabbak voltak agresszív magatartások tanúsítására.

Szintén Baumeisterék kutatásai⁶⁶ mutattak rá arra, hogy az indeterminizmusban való megrendült hit fokozott stresszt, általános boldogtalanságot és a párkapcsolatok terén csökkent fokú elköteleződést eredményez. Az ilyen személyek kevésbé hajlandóak tanulni a hibáikból és nem elég hálásak más egyéneknek.

Az itt felsorolt megállapítások arra engednek következtetni, hogy ha az emberek elkezdik megkérdőjelezni a szabad akarat létezését, akkor a rosszabb valójukat mutatják.⁶⁷ Ez természetesen büntetőjogi relevanciával is bírhat. Pont ezért egyes tudósok meg is kérdőjelezték⁶⁸, hogy ha be is bizonyosodna, hogy valóban determináltak a döntéseink, mindenképpen meg kell-e ezt osztani a társadalom többi tagjával, törekedni kell-e arra, hogy elfogadják, sajátjukká tegyék ezt a felfogást. Saul Smilansky egyetemi tanár szerint a válasz: nem. Ezzel ugyanis elvesztenénk a felelősségre vonás erkölcsi alapját és nem kérhetnék számon rajtunk, ha saját, önző érdekeinknek megfelelően járunk el a kötelességeink teljesítése helyett. Ráadásul nem csak a „hibáztatást”, hanem a „méltatást” is aláaknázza a determinista felfogás. Nem lennének többé hősök, mondván, nyilván így kellett cselekedniük, máshogy nem is tudtak volna. Nemes tetteink

⁶³ VOHS, KATHLEEN – SCHOOLER, JONATHAN: *The Value of Believing in Free Will: Encouraging a Belief in Determinism Increases Cheating*. Psychological Science 2008/19/1. 49–54. pp.

⁶⁴ VOHS, KATHLEEN et al.: *Personal Philosophy and Personnel Achievement: Belief in Free Will Predicts Better Job Performance*. Social Psychological and Personality Science 2010/1/1. 43–50. pp.

⁶⁵ BAUMEISTER, ROY et al.: *Prosocial Benefits of Feeling Free: Disbelief in Free Will Increases Aggression and Reduces Helpfulness*. Personality and Social Psychology Bulletin 2009/35/2. 260–268. pp.

⁶⁶ BAUMEISTER, ROY et al.: *Subjective correlates and consequences of belief in free will*. Philosophical Psychology 2016/29/1. 41–63. pp.

⁶⁷ Ugyanakkor más kísérletek nem találtak összefüggést a szabad akaratban való hit és a proszociális viselkedés között. L.: CRONE, DAMIEN – LEVY, NEIL: *Are Free Will Believers Nicer People? (Four Studies Suggest Not)*. Social Psychological and Personality Science 2018.06.28.)

⁶⁸ CAVE, STEPHEN: *There's no such thing as free will*. The Atlantic 2016.06. theatlantic.com/magazine/archive/2016/06/theres-no-such-thing-as-free-will/480750/

sokkal kevésbé lennének említésre méltók. *Smilansky* ezért egy illuzionizmusnak nevezett felfogást javasol: eszerint a szabad akarat pusztán illúzió, de olyan illúzió, amelyet a társadalom érdekében meg kell védeni. Csak pár beavatottnak szabad ismernie a valós tényeket. Nos, a tudós ezen gondolata elég összeesküvés-elmélet hatást keltő, és nagy valószínűséggel kivitelezhetetlen is lenne. Valamint azt ő is elismeri, hogy ez bizonyos szempontból egy „borzalmas” ötlet, de szerinte, ha az *igaz* és a *jó* között kell választani, akkor az igaznak mennie kell.

Szerencsére ez az illuzionizmus csak kisebbségi álláspont a tudományos elit körében. A legtöbben még mindig abban reménykednek, hogy az *igaz* és a *jó* összeegyeztethető egymással. Vannak olyan tudósok, akik egyenesen pozitív hatásokat várnak a szabad akarat koncepciójának megdőlésétől. Ilyen pl. a neurológus Sam Harris. Szerinte⁶⁹ az illúziók, legyenek azok bármilyen jószándékúak is, mindig visszafognak minket. Ő abból indul ki, hogy ha jobban megismernénk azokat a mechanizmusokat, amelyek vezérlik viselkedésünket, akkor sokkal hatékonyabb jutalmazási rendszereket és szankciókat tudnánk kidolgozni, hogy a társadalom tagjai a legjobb oldalukat mutassák.⁷⁰ Véleménye szerint még a legsúlyosabb bűnelkövetők is tulajdonképpen „balszerencsések”, ugyanis nem ők választották a génjeiket, a szüleiket, az agyi struktúrájukat stb., mégis ezek határozzák meg a magatartásukat. Ők bizonyos értelemben nem felelősek az elkövetett cselekményekért. Ha többet tudnánk ezekről a folyamatokról, akkor hatékonyabban tudnánk megakadályozni a jövőbeni bűncselekményeket és sikeresebb lehetne az elkövetők rehabilitációja is.

Harris tovább is megy ennél és előrevetíti, hogy a determinizmus elfogadása megszabadíthatna minket a gyűlölettől is. Elismeri, hogy mások felelőssé tétele különböző cselekményekért a civilizáció egyik alappillére, ugyanakkor szerinte ezért nagy árat fizetünk: mások hibáztatása haragossá és bosszúszomjassá tesz minket, ez pedig rontja az ítélőképességünket. Véleményem szerint ez a megközelítés túlzottan utópisztikus, és erősen kétséges, hogy egy olyan erős evolúciós „bevésséssel” rendelkező viselkedésmintázatot, mint amelyen a harag és a felelősök keresése alapul, semmissé tehetnének-e pusztán tudományos tények. Főleg annak ismeretében, hogy az emberek milyen „tehetségesek” az egymásnak ellentmondó információk (látszólagos) összehangolásában.

V. Az akarat szabadság összefüggése az uralkodó bűncselekmény-fogalmi elemekkel

Látszik, hogy egyik oldal javára sem állnak rendelkezésre döntő bizonyítékok. Csak különböző feltételezéseink vannak, melyeket kisebb-nagyobb súllyal vehetünk figyelembe. Így nem állíthatjuk, hogy nincs szabad akarat, hiába mutatkozik az a valószínűbb eshetőségnek (tapasztalásunk ellenére). Azonban mivel mai büntetőjogunk indeterminista alapokon áll, dolgozatomban ezen részében megkísérlem revideálni a bűncselekmény

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Owen D. Jones is felsorol 12 aspektust, melyek segíthetnek egy jobb társadalom kialakításában, köztük az alábbiakat: az ok-okozati összefüggések tisztázása, hasznos minták fellelése a szabályozható viselkedésmintákban, a különböző jogi stratégiák hatékonyságának jobb átlátása stb. JONES 2017, 923–924. pp.

jelenleg alkalmazott fogalmát azon hipotézisből kiindulva, hogy nincs szabad akarat, ezért determinista alapokon nyugvó rendszert kell kiépíteni.

Az ehhez általam felhasznált, Tokaji Géza és Nagy Ferenc által kimunkált tudományos bűncselekmény-fogalom az alábbi, egymásra épülő összetevőkből áll: a bűncselekmény

- a) olyan *cselekmény*
- b) amely *tényállászerű (diszpozíciószerű)*
- c) *büntetőjog-ellenes*
- d) és *bűnös*.⁷¹

1. Cselekmény

A szegedi büntetőjogi iskola által használt redukált cselekményfogalom szerint a cselekménynek megkülönböztetjük az objektív és a szubjektív oldalát⁷². Előbbit hatóképességnek⁷³, míg utóbbit akaratlagosságnak nevezzük. A hatóképesség abból a szempontból jelentős, hogy a magatartás a tényleges hatása vagy az annak létrehozására való alkalmassága (az ún. potenciális hatóképessége) folytán nyilvánul meg a külvilágban és válhat büntetőjogilag relevánssá. Az akaratlagosság a magatartás és kifejtője közötti akarat viszony⁷⁴, melybe nem értjük bele az akarat tartalmát (mivel az a bűnösség körében nyer értékelést). Nagy Ferenc továbbá leszögezi, hogy cselekménynek csak az emberi magatartás minősülhet.⁷⁵

A cselekményfogalom alkotórészei közül témánk szempontjából az akaratlagosság kérdése érdemel vizsgálatot. Ez definiálható akként, mint azon állapot, amikor a magatartás a tudati vezérlőmechanizmusok által irányítottan valósul meg. Azonban ahogy fentebb kifejtettem, nem egyértelmű a tudat szerepe a döntések meghozatalában, így a cselekmények kifejtésében. Erős bizonyítékok alapozzák meg azon nézetet, miszerint a tudat csak leköveti a már (általunk még nem kielégítően ismert folyamatok eredményeként) meghozott döntést. Így maga a „tudati vezérlőmechanizmus” kifejezés is téves irányba mozdíthatja a cselekményfogalom szubjektív elemének helyességét. Ami biztos, hogy cselekményeink a *központi idegrendszer által és azon keresztül* manifesztálódhatnak, így felmerül: talán helyesebb lenne ezen irányból megközelíteni a kérdést és a tudat szerepét kihagyni a fogalomból. Ez azt eredményezné, hogy pl. az elájulás következtében való mozgások (pl. egy kirakat üvegének esés, ami emiatt betörik) továbbra sem minősülnek cselekményeknek, ezzel szemben pl. az alvás közben végzett és a reflexjellegű mozgások igen. Ilyenkor a bűnösség körében nyílik lehetőség a felelősség kizárására, ami azonban annyiból aggályos, hogy pl. az ilyen cselekmények ellen helye lehet jogos védelemnek a végszükség helyett. Tehát ugyan a *központi idegrendszeri*

⁷¹ NAGY 2014, 143. p. Előzménye: „Mai véleményünk szerint bűncselekmény az olyan a) cselekmény, amely b) társadalomra veszélyes, c) bűnös (felróható) és amelyet d) a törvény diszpozíciószerűvé nyilvánítva büntetéssel fenyeget.” TOKAJI GÉZA: *A bűncselekménytan alapjai a magyar büntetőjogban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 11. p.

⁷² TOKAJI 1984, 98. p.

⁷³ Uo. 100. p.

⁷⁴ Uo. 101. p., NAGY 2014, 148. p.

⁷⁵ NAGY 2014, 147. p.

irányítottaságra való váltással összességében nem „vesztenénk”, csupán bizonyos esetekben (mikor a jelenlegi rendszer szerint a tudati meghatározottság fennállásának hiánya kizárja már a cselekményt is) későbbre, a bűnösség körébe tolnánk a büntetőjogi felelősség kizárását; ez a fogalmi változtatás csak akkor megengedhető, ha egyértelműen bebizonyosodott a tudati vezéreltség hiánya, mivel a büntetőjogi felelősség cselekmény szintjén való kiterjesztésével jár.

Érdekes problémát vet fel a *kényszer* dogmatikai kategóriája, amelynek jelenlegi rendszerünk elsősorban a bűnösség körében tulajdonít jelentőséget, de a cselekményfogalom szempontjából is figyelembe kell venni. A mostani dogmatikában a vis absoluta-ként ható kényszer kizárja a cselekmény szubjektív oldalát, az akaratlagosságot. Ez azért van, mivel abból indulunk ki, hogy ilyenkor nem beszélhetünk a kényszerített személy tényleges akaratáról, hiszen ő akár teljesen mást „szeretne”; de ilyenkor pusztán a kényszerítő személy eszközeként funkcionál. Vis absoluta-n csak az abszolút fizikai kényszer kell értenünk (az akaratot hajlító fizikai kényszer és a fenyegetés pedig vis compulsiva-nak minősül)⁷⁶ melyre példaként hozható fel az, ha nekilöknek minket egy kirakatnak, ami így betörik, vagy ha erőszakkal vezetik a kezünket egy aláírás során. Jól látható, hogy ilyenkor valóban nem áll fenn olyan akaratvi viszony, amely az adott magatartásra irányulna, így a cselekmény valóban kizárt.

A fenyegetés kapcsán pedig, ahogy *Deák Zoltán* írja: „A fenyegetés ezért – megítélésem szerint – mindig kevesebb, mint az ellenállhatatlan erő, hiszen fenyegetés esetén az érintett személynek egyrészt megvan a lehetősége döntést hozni, másrészt lehetősége van a saját akaratelhatározásának megfelelő magatartás tanúsítására.”⁷⁷

Az itt leírtak azonban indeterminista rendszerben érvényesülhetnek csak igazán. Ha lemondunk a szabad akarat koncepciójáról, akkor át kell értékelnünk az elhangzottakat. Determinista rendszerben ugyanis véleményem szerint mind relatív fizikai kényszer, mind pedig fenyegetés hatására előállhat az az eset, amikor egyszerűen képtelenek vagyunk más magatartás tanúsítására, mint amire kényszerítenek minket, hiába hatnak ezen magatartás ellen más irányú impulzusok (pl. egy szeretett személy életének veszélyeztetésével fenyegető személy magatartása kiválthat ilyen kényszer). Ilyen esetekben nem csak „hajlítódik” az akaratunk, nem csak befolyásolva vagyunk abba az irányba, hogy fejtsük ki a kényszerítő által kívánt cselekményt, hanem ténylegesen nem tudunk más döntést hozni, mivel ilyenkor az adott külső körülmény olyan okozati viszonyokat indít el, amelyek egyszerűen elsöpörnek minden más irányból érkező, eltérő döntést „előidézni igyekvő” behatást, nem engednek elegendő teret nekik.

Éppen ezért jogos felvetés lenne, hogy ennyi erővel determinista felfogás esetén a kényszer dogmatikai kategóriája mint olyan is értelmét veszti, hiszen ha nincs szabad akaratunk, akkor lényegében minden tényező, amely meghatározza döntéseinket, kényszerítő erővel hat. Azonban nem ilyen egyszerű a helyzet, mivel egyrészt vannak olyan kényszerek, amelyek kizárják már az (általam módosított fogalmú) cselekményt is (nevezhetnénk ezeket az újraértelmezett vis absoluta-nak), másrészt pedig speciális büntetőjogi jelentőséget tulajdoníthatunk annak, ha a kényszer más személy irányából érkezik (a később leírtak aalpján). Ami a cselekményt kizáró kényszerrel illeti: ilyen a más sze-

⁷⁶ DEÁK 2017, 29. p.

⁷⁷ Uo. 21. p.

mély folytán jelentkező abszolút fizikai kényszer (pl. mikor nekilöknék minket egy kirakatnak, amely betörik), valamint a természeti események által előidézett abszolút fizikai kényszer (pl. mikor földrengés során nekiesünk egy kirakatnak, amely betörik). Látható, hogy a hatásmechanizmus lényegében megegyezik mindkét esetben. Ezeket indokolt megkülönböztetni az egyéb kényszerektől (a genetikai, társadalmi stb. irányból érkezők ugyanis nem ilyenek), és a dogmatikai rendszerben külön figyelembe venni őket. Ami a másik okot illeti: érezhetően más jellegű az az eset, mikor egy másik személy kényszerít minket valamire, mint mikor más irányokból jelentkező okok folytán kényszerülünk meghozni egy döntést. A jognak nem érdeke ezt engednie (gondoljunk csak pl. a kényszerítés bűncselekményére).

2. Tényállásszerűség (diszpozíciószerűség)

A bűncselekmény tudományos fogalmában a cselekményre épülő következő szint a tényállásszerűség (diszpozíciószerűség) kategóriája. Azért fontos ennek fennállta, mert a jogállami büntetőjogban elengedhetetlen *nullum crimen sine lege* és *nulla poena sine lege* elvek nem teszik lehetővé olyan cselekmény miatt a büntetőjogi felelősségre vonást, amely nem ütközik a büntetőtörvénykönyv valamely tényállásába. Tehát bűncselekménynek csak olyan cselekmény minősülhet, amelyet az elkövetése előtt a törvény büntetni rendelt.⁷⁸

Értelemszerűen a tényállásszerűség ugyanúgy elengedhetetlen fogalmi eleme a bűncselekménynek, mint a másik három kategória, azonban témánk szempontjából nem bír túlzott relevanciával. Még a szubjektív tényállási elemek sem, mivel a szándékosság és a gondatlanság (amelyek a bűnösség körében is megjelennek), valamint a motívum és a célzat ugyanúgy értelmezhetőek maradnak determinista felfogás esetén is. Valamelyest kivételt jelent a hanyag gondatlanság kategóriája, amelyről még a továbbiakban lesz szó.

3. Büntetőjog-ellenesség

A harmadik szint a büntetőjog-ellenesség kategóriája, amely az alábbi összetevőkből épül fel:

- a) tényállásszerűség
- b) formális jogellenesség
- c) materiális (anyagi) jogellenesség (társadalomra veszélyesség)
- d) és jogellenességet kizáró okok hiánya.

A tényállásszerűséghez hasonlóan, a büntetőjog-ellenesség sem jelentős a szabad akarat kérdésének szempontjából. Elemeinek értelmezésére nincs lényeges kihatással a determinizmus-indeterminizmus vitában elfoglalt álláspontunk.

⁷⁸ NAGY 2014, 150. p.

4. Bűnösség

A bűncselekmény-fogalom utolsó építőköve a bűnösség kategóriája. Alapvetően megkülönböztethetjük a perjogi (processzuális) és az anyagi jogi értelemben vett bűnösséget⁷⁹. Előbbi annak kimondása, hogy a vád tárgyává tett cselekmény bűncselekmény, amit a vádlott követett el bűnösen, és nem állnak fenn büntethetőséget kizáró vagy megszüntető körülmények. Ez magában foglalja az anyagi jogi értelemben vett bűnösséget is, melynek két központi alakzata a szándékosság és a gondatlanság, azonban ezen két elem mellett egyébeket is tartalmaz. Bűnösségen most csak az anyagi jogi értelemben vett bűnösséget értem, mivel az tartozik a bűncselekmény fogalmába⁸⁰, nem pedig a perjogi formája.

A bűnösség definiálható a következőképpen: Felróható pszichés viszony az elkövető és a társadalomra veszélyes cselekménye, illetve ennek következményei között.⁸¹ (Nagy Ferenc nyomán.⁸²) A szegedi professzor alkalmaz egy olyan meghatározást is, mely rávilágít a bűnösség funkciójára: „Büntetőjog-dogmatikai értelemben, a bűnösségben azon ismérvek foglalhatóak össze, amelyekről a tényállásszerű és (büntető)jogellenes cselekmény(ek) személyes beszámítása függ.”⁸³

A szegedi büntetőjogi iskola az alábbi elemeket tekinti a bűnösség körébe tartozónak:

- a) *szándékosság vagy gondatlanság,*
- b) *beszámítási képesség,*
- c) *megfelelő életkor,*
- d) *és elvárhatóság.*

Ezek közül csak a beszámítási képesség, a hanyag gondatlanság és az elvárhatóság kapcsolódik szorosabban a szabad akarat kérdéséhez.

Beszámítási képesség

Ez a bűnösségi összetevő tehát már összefügg az akaratszabadság kérdésével. De vajon ez valódi, releváns összefüggés vagy csupán látszat?

A beszámítási képesség két oldalát dolgozta ki a jogtudomány: a felismerési-értékelési képességet és az akarati képességet. Ezek alapján az rendelkezik beszámítási képességgel, aki képes felismerni cselekménye társadalomra veszélyes következményeit, és képes ennek a felismerésnek, illetve az akaratának megfelelő magatartás tanúsítására. A teljes beszámítási képességgel rendelkezők és a beszámíthatatlanok mellett van egy köztes kategória is: azok az elkövetők, akik korlátozott beszámítási képességgel

⁷⁹ BALOGH ÁGNES – TÓTH MIHÁLY: *Magyar büntetőjog, Általános rész.* Osiris Kiadó. Budapest, 2015. 90. p.

⁸⁰ Megjegyzendő: a szegedi büntetőjogi iskola bűncselekmény-fogalma annyiból félrevezető, hogy a bűnösséget magára a cselekményre vonatkoztatja, holott az nem, csupán a kifejtője lehet bűnös.

⁸¹ Hasonló fogalomhoz l.: VISKI 1959, 24. p. A két megfogalmazás lényegében megegyezik. Ugyan Viskiben kifejezetten szerepel a szándékosság-gondatlanság fogalompár, de ez ne tévesszen meg minket, hiszen ezek Nagy Ferenc bűnösségfogalmának is magától értetődő, központi elemei.

⁸² NAGY 2014, 249. p.

⁸³ NAGY 2017, 105. p.

rendelkeznek. Ennek főleg a szankciók szempontjából van szerepe: a beszámítási képességgel egyáltalán nem rendelkezők nem büntethetőek, míg a korlátozott beszámítási képességgel bíró elkövetők büntetése korlátlanul enyhíthető. (Beszélhetünk részleges beszámítási képességről is, mely azt fejezi ki, hogy egyes cselekménytípusoknál [teljesen vagy korlátozottan] fennáll, míg másoknál nem.)

A beszámítási képességet jelenlegi rendszerünkben teljesen csak egy irányból zárhatjuk ki: a kóros elmeállapot által. (Megjegyezvén azt, hogy *Deák Zoltán* felfogásából kiindulva, az abszolút fizikai kényszer nem csak a beszámítási képességet, hanem a cselekményt zárja ki, a relatív fizikai kényszer és a fenyegetés pedig csak vis compulsiva, így a Btk. 19. § (1) bekezdésének megfogalmazása nem szerencsés.) Korlátozására viszont a kóros elmeállapot, valamint a kényszer vagy fenyegetés is alkalmas.

A beszámítási képesség alapja tehát az, hogy jelenlegi felfogásunk szerint vannak olyan helyzetek, mikor nem vagyunk képesek felismerni, hogy mik lehetnek cselekményünk következményei (ez nem keverendő össze a tévedéssel, ugyanis ott képesek lennénk megfelelő tudattartalmat kialakítani, de arra valamiért nem kerül sor), illetve nem tudunk ennek, illetve az akaratunknak megfelelő magatartást tanúsítani. A felismerési-értékelési képességet csak a kóros elmeállapot korlátozhatja (értve ez alatt a kizárást is), míg az akaratot a kóros elmeállapot (mint belső eredetű ok) és a kényszer vagy fenyegetés (mint külső eredetű okok) egyaránt. Ami különösen érdekes, az az a megfogalmazás, miszerint az elkövető nem képes az akaratának megfelelő magatartás tanúsítására. Félrevezetőnek hat ez a megközelítés, mivel ilyenkor igazából arról van szó, hogy az elkövető alpból, ha nem állna fenn az említett ok, akkor valami mást akart volna, nem azt, amit végül is akart. Az, hogy valaki „nem képes az akaratának megfelelő magatartás tanúsítására” lényegében a dolgozat elején említett pszichológiai akaratszabadság fennállásának tagadása az aktuális eset vonatkozásában. De itt nem erről van szó, hanem inkább arról, hogy az elkövető akarat-elhatározásához vezető folyamatot valamilyen belső (kóros elmeállapot) vagy külső (kényszer vagy fenyegetés) ok eltérítette az alapiránytól. Így végül nem arra irányul az *akarata*, amire egyébként *vágya*. Ez mindenképpen atipikus eset, hiszen a megszokott az, hogy akaratunk arra irányulhat, amit „szeretnénk” is. Az ellentmondás abból származik, hogy a kifejtett cselekményre ilyenkor is vágyik az elkövető, csak az a különbség, hogyha nem állt volna fenn a beszámítási képességet érintő ok, akkor nem erre, hanem másra vágya (más lenne kívánatának tárgya). Egy akaratot hajlító fenyegetés esetén sem éppen aktuális vágyunk ellenére cselekszünk csupán azért, mert egyik lehetséges kimenetel sem szimpatikus nekünk. Pl. ha családtagunk megölésével fenyegetnek meg minket, ha nem fejtünk ki egy adott magatartást, akkor lényegében a kisebbik rosszat választjuk, mert félünk, hogy ha nem teljesítjük a követelést, akkor baja esik a családtagunknak. Itt arra vágyunk, hogy ez ne történjen meg, ezért arra is „vágyunk”, hogy megvalósítsuk a cselekményt, amivel remélhetőleg elkerülhetjük ezt. Nyilván alapvetően nem vágnánk arra, hogy kifejtsük a kikényszerített cselekményt, de a fenyegetés torzító hatása miatt már igen. Persze ilyenkor a vágyat (vagy *Darvai* megfogalmazásában kívánatot) nem a köznyelvi formájában kell érteni (ahol alapvetően pozitív jelleget tulajdonítanak a vágy tárgyának), hanem csupán valami olyanra kell gondolnunk, amelyre cselekményünket irányozzuk. Kóros elmeállapot esetén és (vis compulsivaként ható) kényszer vagy fenyegetés esetén sem arról van szó, hogy nem vagyunk (teljesen) képesek az akaratunk-

nak megfelelő magatartás tanúsítására, hanem arra, hogy nem az az akaratunk alakult ki, ami normál esetben kialakult volna.

Nos, mindezen bevezetés után a kérdés: az elhangzottakra hatással van-e, ha elvetjük az akarat szabadságát? A felismerési-értékelési képességet nem érinti a determinizmus, így az akaratni képesség körében kell vizsgálnunk.

Az egyik megoldás: Determinizmus esetén is értelmezhető maradhat az akaratni képesség, de egy kissé megváltozott tartalommal. Itt már azt jelentené, hogy az adott személy képes bizonyos típusú külső determináló hatások nélkül meghozni a döntését; konkrétan: nem áll fenn nála más személy által kifejtett (nem abszolút fizikai, hanem relatív fizikai vagy pszichikai) kényszer. Tehát egy normatív eszközökkel való szűkítése történne a fogalomnak (hogy a kóros elmeállapot miért nem szerepel itt, arról később). A kategória (ugyan kissé megváltoztatott formában való) megtartásának az lenne az alapja, hogy a más által kifejtett kényszer máshogy determinálja döntéseinket, mint a többi impulzus (a más személy közreműködése miatt). (Az abszolút fizikai kényszert ez alatt nem értjük, mert az kizárja már a cselekményt is.) Azért kisebb ilyenkor a felelőssége a kényszerített személynek, mert a másik személy nem kényszeríthette volna, ilyen behatásnak nem szabadott volna fellépnie a jog keretei között. Ebben különbözik a kényszer az egyéb (pl. genetikai) determináló hatásoktól. Felfoghatjuk úgy is, hogy az elkövető felelősségének csökkentését ellensúlyozzuk a kényszerítő személy felelősségének megalapításával (áthelyezzük rá a felelőség adott részét), pl. a közvetett tettesség kategóriájának segítségével. Tehát a kényszernek itt az lenne a beszámítási képességre gyakorolt hatása, hogy helytelenített módon torzítja a döntéshozatal irányát. Nem célszerű figyelmen kívül hagyni ezt a különbséget és ugyanakkora felelősséget róni az elkövetőre.

A másik, általam preferált megoldás: véleményem szerint kézenfekvőbb lenne a relatív fizikai és a pszichikai kényszert a (később ismertetésre kerülő) társadalmi kívánatot kizáró vagy korlátozó okok között szabályozni⁸⁴. Ez azt eredményezné, hogy a beszámítási képességből csupán a felismerési-értékelési képesség maradna meg mint bűnösségi elem.

Ha az első megoldást is választanánk, a kóros elmeállapotot véleményem szerint nem indokolt fenntartani az akaratni képesség kizárása vagy korlátozása kapcsán determinizmus esetén. Jelenlegi rendszerünkben egyrészt azért fontos, mert csökkenti a „rőla tehetést”, így a felelősségre vonás erkölcsi alapját; azonban determinizmus esetén olyan téren, ami ezen kérdés kapcsán lényeges, ontológiai szempontból az ilyen személyek felelőssége nem különbözik bárki másétól (a normál pszichológiai működéssel rendelkező személyek sem tehetnek jobban a cselekményeiről). Másrészt viszont az eltérő alkalmazható szankció miatt is lényeges a kategória. Ez utóbbi szempont mindenképpen fenntartandó determinista rendszerben is, hiszen a kóros elmeállapotú személyeknél más a hatékony válasz, mint az ilyen szempontból normál pszichológiai működéssel rendelkezőknél. Ezért a Btk.-ban szabályozni kellene, hogy ha a kóros elmeállapot a felismerési-értékelési képességet nem is érinti, az ilyen személyekre csak eltérő, számukra megfelelőbb szankció legyen alkalmazható (a jelenlegi kényszergyógykezeléshez

⁸⁴ A szegedi büntetőjogi iskolával egyetértésben (megjegyezvén, hogy ott elvárhatóságot kizáró vagy korlátozó okokról van szó). NAGY 2014, 267. p.

hasonlóan)⁸⁵. De a kóros elmeállapot bűncselekmény-fogalmi funkciója tehát pusztán a felismerési-értékelési képességet kizáró vagy korlátozó okként jelentkezne.

Az elvárhatóság

Az elvárhatóság a motivációs hibákkal függ össze. Többek között *Viski* is leírta⁸⁶, hogy a társadalmi elvárás szerint a cselekmények kifejtését megelőzően egyrészt fel kell merülnie az ún. közösségi motívumnak (lényegében figyelembe kell venni, hogy mi a társadalom érdeke), másrészt pedig ennek győznie is kell a motívumok harcában. Ez a bűnösségfogalmi elem amiatt játszik szerepet, mert bizonyos szituációkban nem *várható el* az adott közösségi motívum felmerülése, illetve győzelemre jutása; ezeket az eseteket pedig ki kell venni a bűnös magatartások halmazából, ezért konstruálni kellett egy fogalmat – az elvárhatóságot –, hogy annak hiánya értelmezhető legyen. Az elvárhatósággal tehát lényegében azt fejezzük ki a bűnösség fogalmában, hogy a társadalom (feltételezetten) kívánta, szerette volna, hogy az elkövető más magatartást tanúsítson, mint amit tanúsított, és mivel mást is választhatott volna, de nem tette, ezért neki morális alapon is felróható a cselekmény. (*Nagy Ferenc* a felróhatóság kapcsán többek között az alábbiakat írja: „Ez a szemrehányás a mai uralkodó és találó nézet szerint nem az etikai indeterminizmusból levezetett rosszsallás az egyéni erkölcsi hibázás miatt, hanem csak társadalmi/szociális helytelenítés a magatartási követelmények elmaradása miatt.”⁸⁷ Azonban véleményem szerint a társadalom ezen esetekben nem *helyteleníthet* más alapon, csakis erkölcsileg⁸⁸. Hiszen a helyes-helytelen ilyen értelemben erkölcsi kategóriák. Tény, hogy a társadalom sajnálkozhat pl. azon, hogy nem volt célszerű az elkövető adott cselekménye, de ezt nem helytelenítésnek nevezném. Ráadásul *Darvai* alappal vetette fel, hogy az erkölcs a célszerű magatartások egyfajta általános zsinórmértékként való előírása folytán alakult ki.⁸⁹) Mindenesetre az előzőekben felvázolt determinista felfogás esetén értelmezhetetlenné válik az elvárhatóság bűnösségfogalmi összetevője ilyen megfogalmazásban, tekintve, hogy az „elvárttal” ellentétes cselekményt kifejtő személy nem dönthetett volna másként az adott körülmények között, mint ahogyan döntött. Hiába lenne *kívánatos* valami a társadalom által, azt nem *várhatják el*, ha egyszerűen úgysem tud ennek az elvárásnak megfelelni az adott személy. Másként fogalmazva: az általam felvázolt rendszerben annak kimondása, hogy „elvárható lett volna, hogy ne úgy cselekedjen”, pont azt bizonyítja a múltra utalva, hogy nem volt elvárható. (A német legfőbb bírói fórum egyik 1952-es indokolása hasonlóképpen foglalkozik a felróhatóság [amit ők a bűnösséggel azonosítanak] és a szabad akarat kapcsolatával: „A büntetés bűnösséget feltételez. A bűnösség felróhatóságot jelent. A bűnösség megállapításával azt jelentjük ki, hogy a tettes a jogtalant választotta, holott dönthetett volna a jogos mellett is.”⁹⁰)

⁸⁵ Sőt, nem csak az ilyen esetekben, valamint a felismerési-értékelési képesség kizártsága, hanem annak korlátozottsága esetén is indokolt lehet ez a megközelítés (a büntetés korlátlan enyhítésének lehetősége mellett).

⁸⁶ *Viski* 1959, 52. p.

⁸⁷ *Nagy* 2017, 113. p.

⁸⁸ Ezt támasztja alá Földvári József „szemrehányhatóság” szóhasználata is. FÖLDVÁRI JÓZSEF: *Büntetőjog, Általános rész*, 1974. 169–170. pp., TOKAJI 1984, 135. p. nyomán

⁸⁹ *Darvai* 1910, 74. p.

⁹⁰ *Filó – Nemes* 2016, 110. p.

Ez a gondolatmenet nem jelenti annak figyelmen kívül hagyását, hogy maga a társadalmi elvárás is bizonyos mértékű determináló hatással rendelkezik, amely számításba jön a döntés meghozatala során. De utólag azt vizsgálni, hogy elvárható lett volna-e máshogy cselekedni, mint ahogy tette az adott személy, determinizmus esetén értelmetlen. Így sem hagyjuk figyelmen kívül a társadalmi elvárásokat a büntetőjogi szabályozás szempontjából, mivel azok értékelést nyerhetnek pl. a jogellenesség tudata körében (megjegyezve azt, hogy természetesen a Btk. által védett jogtárgyak nem feltétlenül vannak mindig összhangban a társadalmi értékítéssel). A „közgondolkodás” magatartásmeghatározó szerepe tehát így is adott. A szociális elvárások bizonyos súllyal beépülnek a döntéshozatalba, de ezen túl a legtöbb esetben ésszerűtlen lenne vizsgálni őket.

Ugyanakkor a jelenleg elvárhatóságot kizáró okokként megnevezett kategóriába tartozó büntethetőséget kizáró okok szerepe vitathatatlanul fontos. Olyan megoldás kell, amely biztosítja, hogy ne kerüljön a determinista rendszerben értelmezhetetlen elem a bűncselekmény-fogalomba, de ugyanúgy garantálva legyen a felelősségre vonást nem érdemlő cselekmények körének elhatárolása az ellenkező halmaztól. A probléma alapja az, hogy ha lemondunk a szabad akarat ideájáról, akkor elvárhatóság helyett inkább csak kívánalmakról beszélhetünk. Így véleményem szerint ezen irányból célszerű megközelíteni a kérdést. Az elvárhatóságot kizáró okok esetében lényegében vélelmezzük, hogy a társadalom megértését fejezi ki: „nem baj, hogy elkövetted a bünteti rendelt cselekményt, a körülmények fényében érthető, hogy így döntöttél”. Determinista rendszerben annyival más a helyzet, hogy abból indulunk ki, nem szabadon hozzuk meg a döntéseinket, legalábbis nem olyan értelemben szabadon, ahogy eddig gondoltuk. Ebből az alábbi felfogás következik a jelenleg elvárhatóságot kizáró okokként szabályozott esetekben: „tudjuk, hogy az összes bűnelkövetés azért van, mert az adott személy nem dönthetett volna másként az adott körülmények között (és ez alapból nem zavar minket, mert a felelősségük megállapításával az általunk kívánt célt szeretnénk elérni), de ebben az esetben, szemben a többivel, mégsem kívánunk felelősségre vonni, mert szerintünk is érthető érzelmileg, hogy ez a döntés született, és nem célszerű ennek a szankcionálása”. Az „érzelmileg” kifejezést használtam, mivel ahogy fentebb említettem, a ma ismert moralitás (amelyet egyébként segítségül hívhatnánk magyarázási kísérletünk során) nem tartható fenn determinizmus esetén. Az emocionális jelleg azonban majdnem mindegyik Btk.-ban szabályozott elvárhatóságot kizáró ok esetén fellelhető.

a) A hamis tanúzásnál (Btk. 275. § (1) bekezdés a) pont), a mentő körülmény elhallgatásánál (Btk. 281. § (4) bekezdés a) pont), a bűnpártolás egyes eseteinél (Btk. 282. § (4) bekezdés), az állami elleni bűncselekmény feljelentésének elmulasztásánál (Btk. 263. § (2) bekezdés), valamint a korrupciós bűncselekmény feljelentésének elmulasztásánál (Btk. 300. § (2) bekezdés) a hozzátartozói viszony szerepel elvárhatóságot kizáró okként. Márpedig ennek indoka elsősorban a hozzátartozók közötti tipikusan szorosabb érzelmi kapcsolat, amely nagyfokú determinációt eredményez a büntetendő cselekmény elkövetése irányába.

b) A Btk. 199. §-ának (3) bekezdése értelmében „nem büntethető [vérfertőzés miatt] a leszármazó, ha a cselekmény elkövetésekor tizennyolcadik életévét nem töltötte be”. Itt ugyan az életkor játssza látszólag a főszerepet, amelyből következtethetnénk arra is, hogy csupán a fiatalabb korról rendszerint együtt járó nehezebb döntéshozatal, illetve a hatalmi viszony az ok, de a vérségi kapcsolaton, a felmenő-lemenő viszonyon alapuló

érzelmi kapocs is vitathatatlan (ráadásul a hatalmi viszonyok ugyanúgy érzelmi meg-alapozása és/vagy kihatása is van).

c) Kivétel: Hamis tanúzás esetén annak a javára is fennáll elvárhatóságot kizáró ok, aki a vallomástételt megtagadhatná, de erre kihallgatása előtt nem figyelmeztették, vagy akinek kihallgatása kizárt (Btk. 275. § (1) bekezdés b)-c) pontok). Ezen esetekben nem igazán lelhetünk fel érzelmi indokot (azt leszámítva, hogy magának alapvetően nyilván senki sem kíván rosszat), inkább a fair eljárás követelményén és a vallomástételi akadályok meghatározásával védeni kívánt célok megvalósításán alapul a szabályozás. Az általam felvetett érzelmi alapú indokoltság tehát itt többnyire elesik, mivel nem személyek közötti kapcsolatról van szó, hanem kizárólag egy adott illetőről, akinek a javára szolgál a szabályozás. Azonban árnyalja a képet, ha a Btk.-n túl tekintünk és megnézzük a Be. vonatkozó szabályozását, amelyen ezek a rendelkezések alapulnak. Itt már egyértelműen azt látjuk, hogy a vallomástételi akadályok valamilyen konkrét célt szolgálnak. Pl. mikor azt írja a Be. 170. § (1) bekezdésének d) pontja, hogy „nem hallgatható ki tanúként a minősített adatról az, aki a titoktartási kötelezettség alól nem kapott felmentést”, akkor nyilvánvalóan a titoktartási kötelezettséggel érintett minősített adatokat kívánja védeni a jogalkotó. A 170. § (1) bekezdésének a) és b) pontjai pedig az érintett foglalkozást űző személyek munkájának megfelelő ellátásához szükséges bizalmi viszonyt szándékoznak fenntartani. Jól látszik tehát, hogy a Btk. az ilyen viszonyokban az elkövető mellett szereplő személyek védelmét is biztosítja közvetve. Ettől függetlenül továbbra sem érzelmi alapú elsősorban az alátámasztás, azonban a védendő érdekeket továbbra is fennállónak tekinthetjük. Azaz dönthetünk ezen büntethetőséget kizáró okok fenntartása mellett, de ha meg akarjuk őrizni az emocionális alapú csoportosítás koherenciáját, akkor nem egy csoportban kell szabályoznunk őket az előbb említettekkel. Megoldást jelenthet pl. a különösrszi jogellenességet kizáró okként való meghatározás, mondjuk a következők szerint: „Nem valósul meg hamis tanúzás, ha az adott személy a vallomástételt megtagadhatta volna, de erre kihallgatása előtt nem figyelmeztették, vagy ha kihallgatása kizárt volt.” Azért is mutatkozik ez célszerűnek, mert ha a hatóság a vallomástételi akadályok megsértésével szerezne információt a kihallgatás során, akkor lényegében jogellenesen tenné ezt. Mivel jogellenesen mozdítanak előre az eljárást, így kézenfekvőnek mutatkozik, ha abból indulunk ki, hogy ezt, ha az elkövető azzal akadályozza meg, hogy hamis vallomást tesz, az ne minősüljön jogellenesnek, mert pont a hatóság jogellenességet küszöböli ki vele.

d) Amint azt fentebb írtam, a relatív fizikai és a pszichikai kényszerűt célszerűbb lenne szintén az a) és b) pontban felsorolt okok mellett (a jelenlegi rendszerünkben elvárhatóságot kizáró okoknak nevezett csoportban) szabályozni. Itt jegyezném meg azt is, hogy nem csak ezen bűnösségfogalmi elemet kizáró, hanem korlátozó okként is alkalmazhatóak lennének (amely járhatna a büntetés korlátlan enyhítésével), nagyobb teret engedve a bírói mérlegelésnek.

Az itt leírtak szerint az elvárhatóságot kizáró okok fenntarthatóak lennének más formában akkor is, ha az elvárhatóság fogalmi elemét átalakítanánk. Mivel abból indultam ki, hogy az elvárhatóság egyfajta (feltételezett) össztársadalmi kívánatot fejez ki, de a moralitáson alapuló felróhatóság megtámogatottságával, ezért ha a determinizmus utóbbi elemet kizárja, akkor megmarad számunkra a *társadalmi kívánat*. Ez az, amelyet az elvárhatóság helyére illeszthetnénk a bűnösség fogalmában, így lehetővé téve az ezt

kizáró (vagy korlátozó) okok dogmatikai elhelyezését (ugyanis nyilván értelmezhetetlenek egy adott tényezőt kizáró okok, ha ez a tényező nem is szerepel a fogalomban). Felvetődik azonban a kérdés, hogy ez a „társadalmi kívánat” nem szerepel-e már a bűncselekmény-fogalom bizonyos korábbi elemeiben, a tényállásszerűségben, illetve a jogellenességben. Hiszen a tényállásszerűség körében körülírja a jogalkotó azokat a magatartásokat, amelyek elkövetését szeretné megakadályozni, ezért megtiltja őket. A jogellenesség pedig tartalmazza a tényállásszerűséget, így a probléma ide is átvődhet (persze ez csak látszatprobléma, mivel ha a tényállásszerűség körében ki tudjuk küszöbölni az esetleges ellentmondásokat, akkor azok itt is megoldódnak). Tehát: van-e ilyen szempontból vett lényegi különbség a tényállásszerűség és a társadalmi kívánat között?

A válasz, hogy a társadalmi kívánat nem ugyanaz, mint a tényállásszerűség, hanem pusztán a rendszerinti alapja, oka annak (egy demokratikus jogrendszerben). A társadalmi kívánat a kifejeződése azon érdekeknek, amelyek miatt a jogalkotó (általában) büntetendőnek ítél egy magatartást (így inkább a jogi tárgyjal áll kapcsolatban). De a tényállásszerűség körében tehát nem szerepel ténylegesen, csak alátámasztja azt (szerencsés esetben visszavezethető rá), így megjelenhet kifejezetten a bűnösség körében.

Hanyag gondatlanság

Gondatlanul az követi el a bűncselekményt, aki cselekményének lehetséges következményeit előre látja, azonban könnyelműen bízik azok elmaradásában (tudatos gondatlanság, luxuria), vagy cselekményének lehetséges következményeit nem látja előre, de azért nem, mert a tőle *elvárható* körütekintést, figyelmet elmulasztja (hanyagság, negligencia). Itt a Btk.-ban is szerepel mind a tudati, mind az akarati-érzelmi oldala a gondatlanságnak (annyi megjegyzéssel, hogy a hanyagságot pont ezek hiánya jellemzi egyebek mellett). A luxuria tudati oldala általában megegyezik a szándékosságával. Érdekesség a tudatos gondatlanságnál, hogy az akarati-érzelmi oldal is „tudati mozzanatokkal átszőtt”⁹¹, mivel a „könnyelmű” bizakodáshoz az kell, hogy konkrét körülményekre alapozzuk a reális reményünket. De még érdekesebb bűnösségi forma a negligencia, melynél a felelősség alapja az elkövetőtől elvárható előreláthatóság, ami két összetevőből áll: a gondossági kötelességből és a köteles gondosságra való képességből. Az itt említett „elvárhatóság” nem azonos a fentebb tárgyalt, bűnösségi elemként megjelenő elvárhatósággal, ugyanis ott az elkövetéstől való tartózkodásra vonatkozik, itt pedig arra, hogy az adott személy kellő körütekintéssel járjon el. Ettől függetlenül hasonló a probléma: determinista rendszerben értelmezhetetlen az „elvárható körütekintés”. Helyette arról lenne szó, hogy ilyenkor az elkövető nem a *társadalom által megkívánt* gondossággal, körütekintéssel jár el. Azonban ez leginkább csak fogalmi különbség, lényeges kihatása nincs.

Tehát összefoglalva a leírtakat, a bűnösség összetevői determinista rendszerben az alábbiak lennének (az általam választott megoldás szerint):

- a) *szándékosság vagy gondatlanság,*
- b) *felismerési-értékelési képesség,*
- c) *megfelelő életkor*
- d) *és társadalmi kívánat.*

⁹¹ NAGY 2014, 184. p.

Összegzés

Az általam felvázolt rendszerben a determinizmus számos változást idéz elő (eltérő kényszer értelmezés, az elvárhatóság átalakítása, a beszámítási képesség újragondolása stb.), de büntetőjogi rendszerünk sarokköveit nem zúzza porrá. Le kell szögeznem, hogy természetesen nem az általam ismertetett lenne az egyetlen út a rendszer megváltoztatására. Több alkalommal is az *általam* mérlegelés alapján legpraktikusabbnak vélt megoldást választottam, valamint azt sem szabad elfelejteni, hogy akár teljesen újra is lehet építeni a bűncselekmény-fogalmat, nem csak módosítani. Céлом csupán egy gondolat kísérlet következetesnek szánt végigvitele volt. Az azonban mindenképpen megállapítható, hogy valamilyen bűncselekményfogalomra determinista felfogás esetén is szükség van, hiszen csak annak segítségével valósulhat meg a felelősség mint társadalmi konstrukció célszerűségi alapokon nyugvó, hatékony megállapítása (csakis az szolgálhatja hosszútávon egy társadalom érdekét, ha tisztázott felelősségi szabályok mentén bírálják el az ügyeket).

VI. Záró gondolatok

Megkísértem nagyvonalakban összegezni jelenlegi tudományos eredményeinket a szabad akarat kapcsán. Ahogy már a dolgozat elején is utaltam rá, ez bizonyos szempontból terméketlenségre ítéltetett törekvés. Habár a többségi tudományos gondolkodás döntően a determinizmusra tenné voksát (mellyel magam is egyetértek), nincsenek perdöntő bizonyítékaink; még bőven a sötétben tapogatózunk és csak sejtéseink lehetnek. Ennek ellenére továbbra is tartom azt, hogy nem hiábavaló az ezen témakörrel való foglalkozás, mivel a kísérletek hosszútávon hozzájárulhatnak dogmatikai rendszerünk tökéletesítéséhez, valamint a bűnözés hatékonyabb kezeléséhez. Mindenesetre egyelőre az a legbiztosabb, ha jelenlegi kereteink között próbáljuk meg minél kiforrottabbá tenni a rendszert, ugyanakkor figyelemmel kísérjük az aktuális tudományos eredményeket is.

KRISZTIÁN BATIZ

THE RELEVANCE OF THE PROBLEM OF FREE WILL IN
CRIMINAL LAW

(Summary)

As that is presented in the study, the problem of free will (whether we have it or not) is a universal question, which affects numerous fields of life, therefore it is relevant from the point of criminal law as well. Our current knowledge about it points in the way that the concept (and the subjective feeling) that we possess it, is merely an illusion (however, this can not be stated with certainty). In any case, the question arises: what changes does the determinist concept (which says that we do not have free will) implies in regard to the dogmatic system of criminal substantive law? I attempted to revise the concept of delict elaborated by the scholars of the University of Szeged in the previous decades. I came to the conclusion that (if it is necessary) we can modify the dogmatic system in a way that does not destroy the fundamentals of its current state.